

ARTICLE

Ilob ngan isog:¹
Pananalinhaga sa katutubong awiting “Lawiswis
Kawayan” bilang dalumat sa kaloobang-bayan
ng mga Waray²
(Ilob ngan isog:
Metaphorizing the folk song “Lawiswis Kawayan”
as basis for the conceptualization of the
kaloobang-bayan of Waray)

Ian Mark P. Nibalvos

ABSTRAK

Marami ang nagsasabi ng mga negatibong bagay tungkol sa pagkataong Waray dahil sa impluwensiya ng midya tulad ng mga palabas sa telebisyon at pelikula at maging sa mga balita. Ilan sa mga estereotipong ipinupukol sa kanila ay ang pagiging matapang, barumbado, at nakatatapot. Maiuugnay ang mga ito sa tapang o katapangang taglay ng mga Waray bilang pagkakakilanlang pangkultura na hinubog ng panahon, sitwasyon, at mga pagkakataon. Kaya naman, nilalayan ng papel na ito na magkaroon ng malalim na pagdalumat sa kanilang pagkatao na mahuhugot sa dalawang katangiang kanilang taglay, ang *ilob* (tatag) at *isog* (tapang) sa pamamagitan ng pananalinhaga sa katutubong awiting “Lawiswis Kawayan.” Sa malalim na pag-uugnay sa kawayan, sa panuring nitong “lawiswis” at sa nilalaman ng kanta, matutuklasan sa pagsasalimbayan ng dalawang katangiang ito bilang mga paraan ng pagpapatibay ng samahan at mabuting pakikitungo sa kapwa. Ang ginhawang itong ipinagkaloob ng isang Waray sa kaniyang kapwa ay ang kaloobang-bayang magpapanatili at magpapalawig ng buhay at makapagpapatamasa ng inaasam na pag-unlad at dangal.

MGA SUSING-SALITA

araling Samar-Leyte, kaloobang-bayan, kaakuhan Waray, ilob, isog

ABSTRACT

Many undesirable things have been said about being a Waray because of the influence of media such as television shows and movies and even the news. Among the stereotypes that others ascribe to them are that they are brave, obnoxious, and frightening. This can be related to the courage that the Waray holds as their cultural identity as shaped by time, situation, and events. Therefore, this paper aims to develop a deep understanding of their disposition that is embodied in two qualities they possess, the *ilob* (endurance) and the *isog* (courage) through metaphorizing the folk song “Lawiswis Kawayan.” By looking at their deep connection with *kawayan* (bamboo), its modifier *lawiswis* (rustling), and the content of the song, it will be evident that they use these two qualities to help strengthen society and establish a good relationship with others. The comfort a Waray gives their neighbor is a gift that will sustain and extend life and enable them to attain progress and honor.

KEYWORDS

Samar-Leyte studies, kaloobang-bayan, Waray identity, *ilob*, *isog*

Introduksiyon

Ikinabit ng marami sa imahen ng mga taga-Samar at Leyte ang salitang “tapang” bilang estereotipo dahil na rin sa impluwensiya ng midya. Isa na marahil sa pinagmumulan ng ganitong pagtingin sa mga Samarnon at Leytenhon³ ang pagiging laman sa balita ng mga grupong nasangkot sa mga krimen sa Kamaynilaan. Isang grupong binubuo ng mga Waray na nakakulong sa National Penitentiary sa Lungsod Muntinlupa ang bumuo ng grupong “OXO Gang”⁴ noong 1956 dahil sa pangangailangang tapatan ang noon ay dominanteng grupo sa loob ng kulungan, ang Sigue Sigue Sputnik Gang, na binubuo karamihan ng mga Tagalog na hindi maganda ang turing sa mga Waray (Ashburn 1965). Para sa kanila, ang mga Waray ay mas mababang uri ng tao o mga mangmang. Isa rin sa mga rason ng pagkagalit ng grupo ng mga Tagalog na binansagan ding “Manila Boys” (Ashburn 1965) ay ang kanilang pagkainggit dahil sa mas magandang trabahong mayroon ang mga Waray at sa kanilang kasipagan. Ang kinuyom na galit ng mga Waray ay nagbunsod upang humantong ito sa *samok* (kaguluhan) o labanan ng dalawang grupo upang ipagtanggol ang kanilang dangal. Ang pangyayaring ito ang pinag-uugatan ng kanilang pagkakakilanlan bilang matatapang na tao. Mas lalo pang napasama ang imahen ng mga Waray dahil sa pagkakagamit ng mga pulis sa salitang “Waray-Waray” o “Waray-Waray Gang” sa pagtukoy sa mga nasasangkot sa mga kidnap-for-ransom group sa Metro Manila noong mga dekada ’90 hanggang sa pagpasok ng bagong milenyo (Borrinaga 2019). Isa sa mga itinuturing na tulak ng pagkakasangkot ng mga Waray sa krimen ay ang matinding kahirapang naranasan matapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig na nagdala sa kanila sa Kamaynilaan (karamihan sa kanila ay napadpad sa Tondo, Maynila) upang maghanap ng suwerte o ng hanapbuhay (Borrinaga 2019). Dahil ang iba sa kanila ay hindi nakahanap ng kaginhawaan sa lungsod, napilitan ang iba na

gumawa ng masama tulad ng imaheng nasaksihan matapos ang paghagupit ng Bagyong Yolanda noong 2013, ang pagkakaroon ng *looting* o pagnanakaw sa mga pagkain at iba pang mga kagamitan sa ilang mga tindahan sa Lungsod Tacloban dahil sa matinding kagutuman o kahirapan (Yap 2013). Nakita rin bilang rason sa kanilang pagkakasangkot sa mga kaguluhan ay ang matinding diskriminasyon o pangmamaliit ng mga tagasentro o taga-Maynila sa mga taong galing ng probinsiya tulad ng mga taga-Tondo na itinuring ang mga migranteng Waray sa Maynila matapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig bilang mga “dayo” o tagalabas (Hollnsteiner 1971). Ang paulit-ulit na pagyurak sa kanilang pagkatao at pagkakaipon ng kanilang galit ay naibubulalas na humahantong hindi lang sa palitan ng mga masasakit na salita kundi sa pisikal na sakitan o patayan. Ang mga ganitong tugon ay makikita lalo na sa mga taga-Timog Silangang Asya sa sinumang taong nasa gitna ng matinding pangangailangan tulad ng labis-labis na kahirapan at pananamantala ng ibang tao upang mabuhay, mahanap ang ginhawa sa buhay, at maibalik ang nilaspatangang dangal. Ito ang *amok* o *samok* na tinutukoy ni Villan (2017, 222) na “pagbulalas ng kinuyom na galit na bunga ng sobra-sobrang pagpaparaya, pagpapakumbaba, pakikiramay, at paghandog ng buhay alang-alang sa naitatag na kapatiran na humahantong sa damayan, tulungan, at walang pag-iwan magpahanggang kamatayan.”

Mas lalo pang naging tanyag ang mga Waray nang itampok ang terminong “Waray-Waray” (Dolor 2012) bilang pamagat ng pelikula ng LVN Pictures noong 1954. Ang palabas na *Waray-Waray* na pinagbidahan noon ni Nida Blanca ay nagpakita sa kaniyang karakter bilang isang magandang babae, ngunit matigas, matapang, isang probinsyanang mula sa hirap na nanggaling sa Silangang Bisayas. Mas lalo pang pinatingkad ang kuwento at ang pangunahing karakter nang kanilang gamitin bilang theme song ang kantang may katulad ding pamagat at may mga linyang:

Kaming babaeng Waray-Waray
Ay siga-siga kahit saan
‘Pagkat kami ay lumalaban
Kapag hinamon ng away.
(Musixmatch.com w.p.)

Ang mga pangyayaring ito na tumatak sa isipan ng maraming Pilipino hanggang sa kasalukuyan ang nagpabago sa imahen ng mga Waray. Maiuugnay ang ganitong pagtingin sa metapora ni Prospero Reyes Covar (1993) sa pagkataong Pilipino bilang isang banga, mayroong labas, loob, at lalim. Kung titingnan, malakas sa kulturang Pilipino ang paglalagay ng label o estereotipo batay sa pisikal na katangian, sa paraan ng pag-iisip, o sa kaniyang damdaming tumutukoy sa loob o kalooban. Kaya, kung nais pang makilala ang isang tao ay kinakailangan ding pakasuriin ang lalim nito na pinaglilagakan ng kaniyang kaluluwa na batis ng buhay at ginhawa (Covar 1993). Sa pagdalumat ng kanilang pagkatao sa papel

na ito, huhugutin ang talinghagang pinagmumulan ng mga katangiang *ilob* (tatag o pagiging matiisin) at *isog* (tapang) mula sa pamagat at isang saknong ng katutubong awiting “Lawiswis Kawayan” (Department of Education–Region IX – Dipolog City Schools Division 2020). Pagbabatisan nito ang paraan ng pakikipag-ugnayan ng mga Waray sa kanilang kapwa sa kanilang mahabang kasaysayan ng pakikipagtunggali o pagharap sa mga hamon upang mabuhay, makamit ang ginhawa, at maibangon ang dangal. Ito ang metanaratibo ng kanilang pagkataong nauunghat sa mababaw na pagsipat sa kanilang panlabas at panloob na anyo kundi sa paghalungkat sa lalim ng kanilang pagkatao o sa kanilang kaluluwa.

Sa malalim na pag-uugnay ng kawayan (sa panuring nitong “lawiswis” at sa nilalaman ng kanta sa kabuuan) sa pagkataong Waray, matutuklasan ang pagsasalimbayan ng dalawang katangiang ito bilang mga paraan ng pagpapatibay ng samahan at mabuting pakikitungo sa kapwa. Ang kanilang karanasan at ang ilang mahahalagang pangyayari sa kanilang kasaysayan ang mapagsasalukan ng malinaw na pag-unawa ng kanilang pagkatao lalo na ang kanilang taglay na *ilob* at *isog* na nabahiran ng di-magandang imahen sa paglipas ng panahon. Sa pag-uugat na ito sa kanilang mayamang pinagmulan o kasaysayan, mababakas ang talinghaga ng mga katangiang ito bilang puwersa hindi upang makapanira sa kapwa kundi makapagdulot ng buhay, ginhawa, at dangal.

Isasadiskurso ang *ilob* at *isog* ng mga Waray at ang pananalinghaga sa awiting-bayang “Lawiswis Kawayan” bilang dalumat sa kanilang pagkatao sa pamamagitan ng konsepto ng “kaloobang-bayan”, ayon sa pag-aaral ni Vicente C. Villan (2021, 221). Ito ay kaisipang nakaugat sa kalinangang-bayan ng pag-uugnay-ugnay sa tatlong ideyang lapat sa karanasang Pilipino: buhay, ginhawa, at dangal. Kung titingnan, sa pakikibaka ng mga Pilipino sa mahabang panahon ng kasaysayan, matingkad ang kanilang pagtataguyod sa pagpapahalaga sa buhay, pagsusumikap para sa ginhawa, at pagsisikhay para sa dangal (Villan 2012). Ilulugar ang mga katangiang ito ng mga Waray, ang *ilob* at *isog*, sa ideolohiyang ito upang suriin kung paano ito kinasangkapan upang maipagpatuloy ang kanilang pamumuhay sa kabila ng mga hamon at pagbabagong idinulot ng panahon at kung paanong tulad ng isang kawayan napanatili nito ang tatag at tapang sa mahabang panahon sa kabila ng matitinding unos, delubyo, at karahasan.

Napatunayan sa ibang mga pag-aaral ang pagtataglay ng mga Waray ng *ilob* at *isog*. Sa papel ni Nibalvos (2018b, 41) na “Pagpapahalagang Pilipino sa mga piling *siday* ng San Julian, Silangang Samar,” lumabas na kinakitaan ang mga sinuring *siday* ng mga pagpapahalagang Pilipinong pagtitiis o pagtitiyaga, pagsasaalang-alang sa kaligtasan ng iba, at pagnanais na magkaroon ng isang masayang pamumuhay. Ang una ay pagpapakita ng *ilob* o ang pagtitiis o pagtitiyaga sa kahirapan para lamang mabuhay at ang dalawa namang pagpapahalaga ay ang paggamit sa tapang o *isog* upang matiyak ang kaligtasan ng iba at mapanatili ang kaasyusan sa kanilang pamayanan. Lumabas din sa disertasyon ni Palada (nasa Nibalvos 2019, 107-108) na pinamagatang “Mga isinaling piling tulang Waray: Isang dokumentaryong

pagsusuri” noong 2000 ang pagpapahalagang Pilipinong pagtitiis at pagpapahalaga sa puri at dangal. Maiuugnay ang pangalawa sa pagtataglay ng *isog* upang mapanatili o mapagtanggol ang kaniyang karangalan.

Nakakawing ang pag-aaral na ito sa pahayag ni Buenaventura Medina (1994, 82) na, “Isang paglalakbay yaon [ang pagbibigay-kahulugan sa karanasan] ng kamalayan, sa pagdukwang nito ng karanasang magkakaloob ng hugis sa mga pakahulugan sa isip, gawi, salita, na pawang pagsasaanyo ng pagkatao—isang pananalinghaga.” Panghahawakan sa pagpapakahulugan sa pagkataong Waray na kung ang salita ay talinghaga, ang tao ay talinghaga rin. Bilang gabay sa pag-unawa sa paksa, tatangkaing bigyang-sagot ang tatlong tanong: (1) Ano ang halaga ng pananalinghaga sa pagdalumat sa pagkataong Waray? (2) Ano ang talinghagang nakapaloob sa awiting “Lawiswis Kawayan” bilang representasyon sa *ilob* at *isog* ng mga Waray? (3) Paano nagkakaugnay ang *ilob* at *isog* bilang mga talinghaga sa pagkataong Waray?

Ang pagdalumat na ito ay isang deskriptibong pag-aaral sapagkat binabaybay nito ang mga pangyayari sa kanilang kasaysayan na nagsisiwalat sa kanilang tunay na imahen taliwas sa kasalukuyang pagtingin o estereotipo sa kanila. Isa rin itong intertekstuwal na dalumat-suri dahil sa pagsusumikap na paghabihabiin ang mga teksto upang makapagpatibay sa mga inihaing argumentong magbibigay-linaw o makapagbabalikwas sa kinagawiang pagtingin sa kanilang pagkatao. Interdisiplinaryo ang lapit na isinagawa dahil sa pagsasangkap ng mga sangguniang pampanitikan at pangkasaysayan. Ang pagtatagpong ito ng mga kaalaman sa kanilang kasaysayan at panitikan ang nakapagpangibabaw sa pagpapaksang nakapook sa kultura, kalinangan, o karanasan ng mga taong sakop ng pag-aaral. Nakatuon lamang ito sa pag-uugnay sa ideya o kaisipang taglay ng “Lawiswis Kawayan” o ang kawayan mismo bilang mahalagang kasangkapan sa pamumuhay ng mga Waray mula noon hanggang sa kasalukuyan. Nakapokus ang pag-aaral na ito sa talinghaga ng kabuuang kanta bilang dalumat sa karanasan, kasaysayan, kalagayan, at kaakuhan ng mga Waray. Ang pagsusuri sa ilang mga salita o pahayag at ang mga nakatagong nilalaman nito ay isa ring malawak na paksaing pampananaliksik upang higit pang maunawaan ang malalim na pagkatao ng Waray. Bilang pasulyap sa kanta, naririto ang lirikong nasusulat sa wikang Waray na nakuha mula sa “Filipino Baitang 7 (Ikalawang Markahan – Modyul 1: Mga Awiting Bayan at Bulong mula sa Bisaya)” ng Department of Education - Regional Office IX, Zamboanga Peninsula at may salin sa wikang Filipino⁵:

Lawiswis Kawayan

<i>Ako magtatanom lawiswis kawayan Akon la kan Pikoy palatay-latayan Salbahis nga Pikoy kawaray batasan Sinnulod ha kwarto, kan Inday higdaan.</i>	Ako'y magtatanim ng lawiswis kawayan Upang si Pikoy ay may mapaglatay-latayan Salbaheng Pikoy, walang iginagalang Pumasok sa silid ni Inday na kaniyang tulugan.
<i>An panyo, an panyo nga may sigarilyo, Ginpiksi ni Inday kay may sentimyento An nasisinahan, an nabi- an nabibidu-an Tungod la han hadton nga waray katuman.</i>	Ang panyo, ang panyong may sigarilyo Pinunit ni Inday dahil may sentimyento Ang ikinasasama at ikinalulungkot ng puso Dahil lang sa isang pangakong napako.
<i>An ini nga hugpo lawiswis kawayan Diin an higugma nga may rayan-dayan Magburugto gayud mga gin-angayan Maglipay ngatanan mga kasangkayan.</i>	Itong hukbong mga lawiswis kawayan Sa pag-ibig nakahahalinang pagmasdan Magkakapatid na tunay nagkakaunawaan Masaya ang lahat, turing ay mga kaibigan.
<i>An ini nga Pikoy, nga Pikoy paglupad murayaw Natungtong han sanga dagus paparayaw Binuklad an pako, an pako daw hilaw nga dahon An iya pagrayhak nga ak ginkinantahan.</i>	Itong si Pikoy malayang lumipad sa itaas Sa sangay tumuntong at nagpakitang-gilas Pakpak na tila isang dahon ay iwinawasiwas Ang kasiyaha'y isang kantang ibinubulalas.
<i>Hi Mano Palabio mahal magbaligya Adobo, sitsaron, upod an mantika Ginpapadisan pa hin luyak nga tarung Hi Mano Palabio mahal la gihapon.</i>	Si Mano Palabyo ang mahal magtinda Adobo, sitsaron, kasama ang mantika Masarap na talong pa ang ipinapareha Si Mano Palabyo'y walang ipinagkaiba.

Ang awiting ito ay nagkaroon ng bersyon sa Tagalog na unang inawit ni Rosita Sta. Fe at naisaplaka ng Mico Records (Likhaan: The UP Institute of Creative Writing, w. p.). Inspirasyon ng kanta ang tunog na nililikha ng kawayan sa tuwing tatama ang hangin sa mga ito (Likhaan: The UP Institute of Creative Writing, w. p.). Inawit din ito ni Sylvia La Torre noong 1955 at isinama sa kaniyang album na "Sa Kabukiran" ng Mareco Records (Scribd Inc., w. p.). Nagkaroon din ng bersyon nito si Armida Siguion-Reyna noong 1972. Tinugtog ni Juan Silos Jr. kasama ang kaniyang Rondalla ang musika ng awitin noong Dekada 60 at napasama sa album na Philippine Folk Dances Vol. IX ng Villar Records (Scribd Inc., w. p.). Isinama rin ito sa kalipunan ng mga akdang Waray na *Tinalunay: Hinugpong nga Panurat nga Winaray* nina Merlie M. Alunan at Phil Harold L. Mercurio na inilathala ng University of the Philippines Press noong 2017.

Nagsasalaysay ang awiting ito sa isang ibong si Pikoy na pumasok sa silid ni Inday at doon ay nasaksihan ang kalungkutan at pagkapoot ng dalaga dahil sa pangakong hindi tinupad ng binatang kaniyang sinisinta. Naipakita ang damdaming ito sa pamamagitan ng pagpunit sa panyong nagpapaalala sa kaniya sa binatang dahilang ng kabiguan. Hindi rin nakawala ang labis-labis na pagpepresyo ni Mano

Palabio (Mang Palabyo) sa kaniyang mga itinitinda. Tila ipinahahayag sa kanta ang pagkadismaya sa tindero dahil sa nakasanayan na nitong pagtitinda nang mahal. Samantala, nailalarawan din sa katutubong awiting ito ang pagsasayawan ng mga kawayan na inihambing sa pagtutulungan at mabuting pakikitungo ng mga tao sa isa't isa.

Kahalagahan ng pananalinghaga sa pagdalumat ng pagkataong Waray

Binigyang-katuturan nina Juan Jose de Noceda at Pedro de Sanlucar (1860, nasa akda ni Glecy Atienza (2014), sa kanilang diksiyonaryong *Vocabulario de la lengua Tagala*, ang salitang “talinghaga” bilang *misterio* (misteryo) o *metafora* (metapora) at maiuugnay rin ito sa hiwaga o kubling kahulugan, maligoy na pagpapahayag at mga salitang may taglay na aral. Sa *Vocabulario* (w. p.), isinasaad na ito ay pang-ilalim na kahulugan ng isang pahayag. Kung gayon, ang talinghaga ng kawayan ay maaarok hindi lamang sa pamamagitan ng paglalatatag sa katangian at gamit nito bilang isang halaman kundi ang pag-ukad sa malaking papel nito sa lipunan at sa mga tao na mababakas sa mga likhang-sining tulad ng awiting “Lawiswis Kawayan” ng mga Waray. Hindi lamang isang simpleng salita o bagay ang kawayan kundi katumbas ito ng karanasan ng mga tao kaya malaking hamon ang sinabi ni Bienvenido Lumbera ayon kay Atienza (2014, 159) na, “ang salin ng karanasan at damdamin sa salita ay kailangang mahanapan ng katapat na karanasan sa aktuwal na buhay upang makalikha ng katumbas na karanasang nasa salita.” Mahalaga sa pananalinghaga sa papel na ito ang pagbabatis sa pang-araw-araw na kilos, gawi, o pamumuhay ng mga Waray at ang pagtingin sa mayamang kultura at kasaysayan mula sa panahon ng kanilang kanunu-nunuan hanggang sa kasalukuyan.

Ang salitang “Waray” o “Waray-Waray” ay may malalim na salaysay ng katapangan (*kamaisog*) at hindi pagsuko sa mga pagsubok (*mailob ngan makusog* [matatag at malakas]). Ang kiling at negatibong pagtingin ng marami tungkol sa mga Waray ay dulot ng mababaw na pagkilala ng ilan sa kanilang pagkatao at, marahil, may malaking impluwensiya rito ang karanasang kolonyal ng mga Pilipino. Ang mahabang panahong pananakop ng mga dayuhan sa Pilipinas (mula sa mga Español hanggang sa mga Amerikano) ay nagdulot hindi lamang ng pagkakahati ng bansa sa mga uri kundi ng pagkakaawatak-watak din ng pagtingin sa isa't isa. Nanatili sa mga tagasentro o lungsod tulad ng Maynila o Kalakhang Maynila ang pag-ako na sa kanila nagmumula ang tinatawag na “high culture”, ayon sa pag-aaral ni Fredric Jameson (1981, 72) o “Great Tradition.”⁶ Samantala, sa mga rehiyon o probinsiya (tulad ng Samar at Leyte), ang “Little Tradition”⁷ o ang estereotipo ng probinsiyano bilang mababang uri, walang edukasyon, o walang *class*. Ang pagdidikit ng mga negatibong gawain sa pagkataong Waray tulad ng pagiging lasinggero o lasinggera, magnanakaw, bayaran o “pokpok” (Melencio 2011) at madalas na pag-uugnay sa pagiging katulong, yaya, o kasambahay ay indikasyon ng mababang pagtingin ng

mga tagasentro o tagalungsod na pagkakahati ng lipunang naidulot ng mahabang panahon ng pananakop ng dayuhan sa bansa. Ito ang iginigiit ni Gerry B. de Cadiz (2011, w.p.), na ang mababang pagtingin sa mga tagarehiyon o tagaprobinsiya ay:

... actually rooted upon the socio-anthropological prejudice harboured against people in the provinces, a by-product of colonial mentality among Filipinos wherein only those living in metropolitan areas are deemed to be civilized. The promdis, an invented label to those coming from rural areas or the provinces, are considered to be culturally-inferior, lacked the etiquette of a distinguished gentleman and glamour of a well-bred lady, mediocre in fashion, linguistically-rude, economically-deprive and politically-naïve.

...nakaugat sa sosyo-antropolohikal na pagpapalagay sa mga taong tagaprobinsiya, isa pang produkto ng kolonyal na kaisipan ng mga Pilipino na ang mga nakatira lamang sa mga sentro ang itinuturing na sibilisado. Ang mga promdi, isang imbentong bansag sa mga nagmumula sa mga kanayunan o mga lalawigan, ay itinuturing na may mas mababang kultura, walang modo tulad ng isang maginoo at hindi glamorosa gaya ng isang mabining dalaga, hindi marunong manamit, bastos ang pananalita, mahirap at walang kaalaman sa politika.

Sa usaping kolonyal, ang pangunahing batayan ng subhetipikasyon ay ang estereotipo na isang maling representasyon ng realidad, ayon kay Homi K. Bhabha (2004). Marahil ang kaayusang ito ng lipunan na naidulot ng ilang siglong kolonisasyon ay naging tulak ng pagkakaiba-iba (o hindi pagkakapantay-pantay) at mas higit pa, ng diskriminasyon. Sa mga salita ni Paul Abbot, “[w]hat “authorizes” discrimination is the...working up of difference” (ang “nagpapahintulot” sa diskriminasyon ay ang...pagsisikap na panatilihin ang pagkakaiba-iba (nasa Bhabha 2004). Kaya aminin man o hindi, ito ang pinagmumulan ng ilang mga politikal at kultural na usapin sa bansa gaya ng pagkakaroon ng mataas na pagtingin sa wikang Tagalog (na pinagbatayan ng wikang Filipino) kaysa mga rehiyonal na wika tulad ng Bikolnon, Hiligaynon, Ilokano, Kapampangan, Sebwano, Waray, at iba pa (madalas pang tawagin ang mga ito na diyalekto imbes na wika); ang madalas na pagbabansag sa mga Muslim bilang mga terorista; ang paglalagay sa mga Bisaya bilang paksa ng katatawanan dahil sa matigas nitong pananalita; at, tulad ng binanggit sa unahan, ang pagtingin sa mga Waray bilang kawatan, mamamatay-tao, barumbado, nakatatakot, at kung anu-ano pa. Ang makauring pagtingin (sentro at di-sentro o tagalungsod at probinsiyano) na ito na mula sa malakas na impluwensiya ng mga dayuhan ay naitimo na sa isipan ng mga Pilipino hanggang sa kasalukuyan o nakabuo na ng tinatawag ni Bhabha (2004, 82) na “colonial fantasy.” Ito ay mga di-malay na gawaing naging bahagi na ng pagkatao at kultura sa kabuuan na maituturing bilang “political unconscious,” ayon kay Jameson (1981, 5).

Kaya, mahalagang magamit ang pananalinghaga upang mas lalong makilala pa ang pagkataong Waray na nabaluktot sa mahabang panahon. Kailangang

matuklasan ang hiwagang nakapaloob sa *ilob* at *isog* na nabahiran ng masamang imaheng dulot ng mababaw na pagtingin ng mga kapwa Pilipino. Makatutulong sa pagtuklas sa hiwaga ng kanilang identidad ang katutubong awiting “Lawiswis Kawayan” sa pamamagitan ng pagdalumat sa kanilang pagkatao na nakaugat sa kanilang mayamang tradisyon at mahabang kasaysayan. Napili ang awiting ito dahil isang malinaw na representasyon ang kawayan sa pagsasalimbayan ng dalawang mahahalagang katangian ng mga Waray: ang *ilob* at *isog*. Sa kontekstong Waray, bagaman magkaugnay o maaaring magkasingkahulugan ito, may sari-sarili itong naratibong mahuhugot sa pamamagitan ng pananalinghaga sa katutubong awitin. Sa pagtuklas sa talinghaga ng kawayan na maisasanga sa dalawa, magkakaroon ng malalim (*halarom*) na paglulugar sa mga ito na magbibigay ng malawak (*haluag*) na perspektiba tungkol sa katatagan, katapangan, at kabaskugan ng mga Waray.

Ang talinghaga ng “Lawiswis Kawayan” at ang representasyon nito sa pagkataong Waray

Tumutubo ang kawayan⁸ sa maraming lugar sa mundo lalo na sa mga tropikal (tulad ng Pilipinas) at subtropikal na bansa hanggang sa mga lugar o rehiyon na mayroong katamtamang temperatura (Hossain, Islam, at Nunam 2015). Maituturing na biyaya sa ilang pamayanan ang kawayan dahil nagagamit ito sa maraming paraan o maaaring maging kasangkapan sa paggawa ng ilang mga produkto. Dahil sa tibay nito, pangunahin itong ginagamit sa paggawa ng bahay-kubo, basket, anduyan o kuna, andador, bangkito o maliit na upuan, at marami pang iba (Fajardo et al. 2015). Iba rin ito sa maraming halaman o damo dahil sa kakayahan nitong umangkop sa anumang labis na kondisyong pangklima (Hossain, Islam, at Nunam 2015) at ang kayariang biyolohikal nito ay angkop na katangian upang lunasan ang ilang mga suliraning pangkalikasan tulad ng erosyon ng lupa (Fajardo et al. 2015). Ito ang mga katangiang gagamiting batayan sa pananalinghaga sa kawayan bilang representasyon sa *ilob* at *isog* ng mga Waray.

Bagaman ito ay makikita sa ibang mga lupain, masasabi pa ring nagpapatingkad ang kawayan sa kalinangang Waray. Ang kanilang karanasan sa paggamit nito, mula pa sa kanilang mga ninuno, ang nagbibigay ng hiwaga o talinghaga na lapat sa kanilang pagkatao. Mula noon hanggang ngayon, kabigkis ng mga taga-Samar at Leyte ang kawayan sa anumang okasyon o sitwasyon, sa kasiyahan (*kalipayan*) man o sa pakikipagsapalaran sa buhay. Maraming salaysay tungkol sa kanilang lahi ang maibubunyag ng kawayan sapagkat ang pananalinghaga sa kawayan bilang isang pangkulturang kasangkapan ay pagbiyak upang matuklasan ang malalim na kaugnayan nito sa mga tao lalo na sa kanilang pagkatao.

Ilob

Kinakasangkapan ang kawayan bilang isang epektibong pangkontrol sa erosyon ng lupa, pinagtitiyay nito ang lupang nasa tabi ng mga ilog, nagsisilbing proteksiyon

sa paligid o kapaligiran tuwing may bagyo (dalawa sa mga katangian nito ay ang pagiging matibay at ang kakayahang tumubong muli kahit na nasalanta ng isang malakas na bagyo) (Cassandra Adams w.p.) Matatag (*nailob*) ang isang tao kung kaya nitong malampasan ang anumang pagsubok na dumarating sa buhay. Maririnig sa mga Waray, “*Mailob la ak hin bisa pa makuri it kinabuhi*” (Kaya kong magtiis kahit na mahirap ang buhay). Maririnig din paminsan-minsan, “*Mailob la ak hin nga pinonobre basta makatalwas la kami hin nga kakurian*” (Matitiis ko ang mahirap na kalagayang ito, basta malampasan ang kahirapan). Ang kanilang katatagan o pagtitiis sa anumang hirap ay laging may pagtingin sa ginhawang (“*maupay nga kamutangan*”) magiging kapalit kapag nalampasan ang mga pagsubok.

Sa nakalipas na dekada, nabibilang ang ilang mga probinsiya sa Silangang Bisayas⁹ sa mga mahihirap na lugar sa bansa. Noong 2012 kabilang sa pinakamahihirap na probinsiya sa bansa ang Silangan at Hilagang Samar at noon namang 2016, kabilang pa rin ang dalawa kasama ang Kanlurang Samar at Leyte, batay sa Philippine Statistics Authority (PSA) (Ordinario 2013; The Summit Express 2016). Gayunman, sa pinakahuling sarbey ng PSA noong 2018, bumaba na ang antas ng kahirapan sa rehiyon mula 39.9% hanggang 30.4% na lamang (Perante 2019). Tatlo sa bawat sampung pamilya ang mahirap pa rin kaya nasa ikatlong puwesto ang Silangang Bisayas sa pinakamahihirap na rehiyon sa bansa batay sa ulat ni Mylene Rosales na Tagapangulo ng Regional Development Council o RDC at Regional Director ng National Economic and Development Authority (Meniano 2019). Isang dahilan na marahil ng kahirapan na ito ay ang mga kalamidad na dumaraan sa mga lugar na ito taun-taon. Tila, sa mga Waray, ang *pag-aantos* (pagtitiis) ng kahirapan ay hindi na maihihiwalay sa kanilang pamumuhay. Tanggap ng ilan ang ganitong nakasanayang sitwasyon at masasambit na lamang nilang, *Pag-antusi ta nala ine nga kinabuhi kay palad man* (Tiisin na lamang natin ang buhay na ito dahil ito ang ating kapalaran).

Ang katangiang ito, ang *ilob* (tatag o pagtitiis), ay subok na sa mga Waray. Sa kasaysayan, hindi na mabilang ang mga kalamidad tulad ng mga malalakas na bagyo, lindol, pagbaha, at pagkalat ng sakit na kanilang napagdaanan. Ngunit, tulad ng isang kawayan, nanatili silang *natindog* (nakatayo). Naitala ang mga pangyayaring sumubok sa kanilang katatagan tulad ng pagkalat ng sakit na bulutong (smallpox) noong 1596 sa Palu (ngayon ay Palo, Leyte) (Chirino 2009). Nasaksihan ito ng noon ay nakatalagang kura sa lugar na si Padre Cristobal Ximenez na nakipag-unayan sa mga *parapanambal* o *paragtambal* (manggagamot na yerba ang gamit o tinatawag ding albularyo) upang magsagawa ng mga ritwal sa panggagamot. Marami ang gumaling at sinabayan pa ng pagbibigay-proteksiyon sa pamamagitan ng pagdarasal kaya naging paraan ito upang mahikayat ang ilang mga katutubo na tanggapin ang pagpapabinyag. Samantala, sa pagbubukas naman ng mga piyer sa mga rehiyon para sa pandaigdigang ekonomiya, naging dahilan ito sa pagkakalantad ng mga pamayanan sa mga isla ng Samar at Leyte sa sakit na kolera noong 1882 hanggang 1883 (Worcester 1908, nasa Borrinaga 2019). Sa panahong

ito, may iisang doktor pa lamang ang nakatalaga sa Samar (sa Catbalogan), kaya sa lawak ng pagkalat ng sakit na ito, marami ang sumangguni sa mga taong nagsasagawa ng tradisyonal na panggagamot bilang pantuwang sa pagpapahinto sa pagkalat ng nakamamatay na sakit (Ileto 1979). Hindi basta nagpalupig sa sakit, sa halip ay nanaig sa mga Waray ang kanilang pagkapit sa kanilang tradisyon tulad ng mga sinaunang paraan ng panggagamot sa mga sakit bilang sandigan sa pagharap sa matinding suliranin. Matatag ang kanilang kaalaman sa pagpapagaling ng mga sakit na itinuro ng kanilang karanasan at ng mga bagay na makukuha sa kalikasan o kanilang kapaligiran.

Sentro rin ang Samar at Leyte sa ilang malalakas na paglindol (*linog o paglinog*) at paghagupit ng mga bagyo. Taong 1608 nang tumama ang isang lindol sa Leyte na malapit sa lokasyong kinatatayuan ng eskuwelahan ng mga anak ng mga datu sa isla (Borrinaga 2019). Malakas na paggalaw ng lupa rin ang naranasan noong Disyembre 1884 na sakop ang dalawang isla kasama ang Hilagang-silangang Mindanao at sinabayan pa ng bagyo na nagdulot ng pagkatakot sa mga mamamayan (Borrinaga 2019). Ipinagpalagay ito ng ilang matandang babaylan [o ng ilang mga pinunong Dios-Dios] na paraan ng pagpapahiwatig ng pagkagalit ng isang diwata dahil sa mga kasinungalingang dala ng mga misyonerong Heswita sa pamamaraan ng pananakot na masusundan ang ganitong kapinsalaan kung hindi nila tatanggapin ang inihahaing bagong paniniwala (Borrinaga 2019). Paggigiit nila na imbensiyon lamang ang mga doktrinang itinuturo upang palawakin ang nasasakupan ng Hari ng España (Borrinaga 2019). Ang ipinamalas ng mga pinunong ito sa sinaunang pamayanang Waray ay patunay rin sa tibay o tatag (*kusog*) ng kanilang panananampalataya. Hindi basta-basta isinusuko ang kanilang nakagawiang paniniwala upang mahimok sa bagong ipinakikilalang relihiyon ng mga Kanluranin na malinaw na salamin ng kanilang katatagan (*kamailob*).

Hindi rin nagpalupig sa mga hagupit ng malalakas na bagyo ang mga Waray. Noong bandang Oktubre o Nobyembre 1601, winasak ng bagyo ang mga bayan at ang mga simbahan at kabahayan na nagbunsod ng takot sa mga misyonerong Heswita sa Leyte (Borrinaga 2019). Nagresulta ito sa pagkasira ng mga taniman, kabukiran, pananim, puno, gulay, at iba pang pinagkukunan ng kanilang makakain na humantong naman sa matinding pagkagutom at pagkalat ng sakit (Borrinaga 2019). Ayon sa paglalarawan ni Francisco Ignacio Alcina (2002, 597),

They are accustomed to occur in these islands so often and so fierce that neither Virgil in his *Aeneid*, nor Ovid in his *Pontus* or any of the other poets I have read, come within a thousand leagues of relating their intensity or of expanding half of their impetus.

Nakagawian na ang madadalas at mababagsik na bagyo na kahit alinman kay Virgil sa kaniyang *Aeneid* ni kay Ovid sa kaniyang *Pontus* o kahit sino pa mang makata na nabasa ko, ay hindi makapaglalarawan sa tindi at lawak ng nasasakop ng hagupit nito.

Sinalanta rin ang silangang Kabisayaan ng isang bagyo noong 1897 (Borrinaga 2019). Batay sa naging ulat ng Heswitang meteorologo na si Padre Jose Algue, na bumisita sa rehiyon ilang lingo matapos ang pagbayo ng bagyo, iyon ay isang *ola de huracan* (*hurricane wave* sa wikang Ingles na tinawag namang *storm surge* o daluyong sa panahon ng bagyong Yolanda) (Borrinaga 2019). Tinagurian itong “El Baguio de Samar y Leyte” (Ang Bagyo sa Samar at Leyte) (Algue 1898, nasa Borrinaga 2019).

Matinding pagsubok naman sa ekonomiya ang dulot ng mga bagyo noong Nobyembre at Disyembre 1947 dahil sa pagkasira ng mga plantasyon ng abaka sa rehiyon (Spencer 1951, nasa Borrinaga 2019). Bumaba ang produksiyon ng abaka sa mga taong 1948 at 1949 at tumamlay ang ekonomiya. Sunud-sunod na bagyo rin ang dumaaan sa rehiyon mula 1949 hanggang 1953 na naging dahilan naman ng migrasyon ng mga Waray sa ibang lugar (karamihan ay nagpunta sa Maynila) (Borrinaga 2019).

Sa kabila ng mga pagsubok, naghahanap ang mga Waray ng paraan upang bumangon o tumayong muli (*tumindog*). Tulad ng isang kawayang ipinapalid ng malakas na hangin, kahit tila matutumba na ito sa pagkakahilig ay hindi ito basta-basta napuputol o nabubungkal. Maririnig ang *pagragaak* (paglagutok o langingit) na tila umaaray na sa sakit o sa lakas ng ihip ng hangin, ngunit titiisin ito hanggang sa lumipas ang sama ng panahon at nang muling makabalik sa dating pagkakatayo. Ganoong tunog din ang maririnig, *naragaak* (lumalagutok), kapag nilalakaran ang sahih na gawa sa kawayan. Tila umaaray ito sa bigat at dami ng mga tumatapak, ngunit kinakaya nitong magsilbi nang ilang taon. Ang tunog na itong nililikha ng kawayan ay maituturing na “*tingog han mga Waray*” (tinig ng mga Waray). Sa mahabang panahon, walang anumang unos ang nakabuwag sa *ilob* (tatag) ng mga Waray. Natutumba o kaya naman ay nadadapa, ngunit sa kabila ng pagkalugmok ay natututo pa ring bumangon at mag-umpisang muling harapin ang panibagong hamon sa buhay.

Dalawang buwan matapos tumama ang bagyong Yolanda (may pandaigdigang pangalang “Haiyan”) noong 8 Nobyembre 2013, ito ang nasabi ng isang Senior Recovery Coordinator ng United Nations Development Program na si Yuri Afanasiev tungkol sa mabilis na pagbangon ng mga Waray:

We have never seen a recovery happen so quick. And many of us have been in many different disasters... [the communities were] matter-of-factly getting on with the recovery on their own, frequently in a self-organized fashion, without anybody else organizing them. (Quismundo 2014, w. p.)

Hindi pa kami nakakikita ng ganito kabilis na pagbangon. At marami sa amin ay nakapagboluntaryo na sa iba’t ibang sakuna ... [ang mga pamayananan ay] nagsusumikap na makabangong muli nang sila-sila, kadalasan ay walang nagmamando, walang sinumang namamahala.

Ito ang katangian ng mga Waray, ang kakayahang bumangon na nakaugat sa kanilang tradisyon. Maihahalintulad ito sa katangian ng kawayang mabilis tumubo (Lantican 2016) at muling tumutubo kahit na walang pestisidyo o kemikal na pampataba sa lupa; hindi nangangailangan ng irigasyon; hindi rin madalas na nangangailangan ng muling pagtanim o *replanting* (Econation for People and Planet w.p.). Ganito rin inilarawan ni Joi Barrios-Leblanc (2013) sa unang saknong ng kaniyang tulang, “Sumpa ng kawayan” (isang tula tungkol sa karanasan ng mga Pilipino sa Bagyong Yolanda) ang katangian ng kawayan bilang metapora sa isang taong nakararanas ng matinding hirap:

Matibay ang kawayan.
Iyan ang sumpa.
Hayaang ipaghampas-hampasan
ng unos
lumangoy at mapagod
sa baha.
Pigilin ang hininga
at baka malanghap
ang bangkay na naaagnas.
Tiisin ang gutom ng sikmura
na kahit sa papuri,
ay hungkag na hungkag.

Sa mga taludtod ng tulang ito malinaw na nailalarawan ang pagtitiis at pagsusumikap ng mga taong nasalanta ng matinding unos na dulot ng bagyong Yolanda. Ito ang larawan ng pagtitiis ng mga Waray na kahit walang mapagkukunan ng mga pangangailangan o limitado ang tulong na nakukuha mula sa gobyerno at sa mga non-government organization (NGO) tuwing nakararanas ng sakuna, hahanap sila ng paraan tulad ng pangingisda o pagtanim ng mga gulay at mga halamang-ugat tulad ng *palawan*, kamote, at *bilanghoy* makaraos lamang sa hirap ng buhay. “*Mailob la in nga kalawas bisan magdiunan-o pa nga kakurian*” (Kakayanin ng katawang ito ang kahit na anong hirap), ang nababanggit ng mga Waray sa mga ganitong kondisyon. Subalit, tila nagagamit ang katangiang ito sa pananamantala lalo na sa panahon ng mga kalamidad. Imbes na mabigyan ng agarang tulong o aksiyon ang mga pangangailangan ng mga tao, maraming mga politiko ang mas inuuna ang mga personal na interes at layuning pag-arangkada sa karerang politikal kaysa kalagayan ng mga nasasakupang mamamayan. Ito ang inilalahad na pagsusumamo o panawagan sa tula ni Barrios-LeBlanc (2013) sa mga taong nasa kapangyarihan o posisyon sa pamahalaan:

Kalimutan natin ang kasakiman
na sa kabundukan
ay nagpapatag,
at nagbabago sa daloy

ng hangin at dagat.
Kalimutan ang pangulo
na mainit ang ulo
at sa sariling pulong
walang pakundangang lumalabas.
Kalimutan ang ayuda
na higit na bumabagal,
sa ating paghihintay.

Sa kasalukuyan, makikita sa maraming imahen ng mga pamayanang Waray ang *ilob*. *Mailob* ang isang ama na mangisda o magtanim matiyak lamang na may pagsasalu-saluhan sa hapag-kainan ang kaniyang pamilya. *Mailob* ang isang ina o kapatid na magtrabaho sa malayong lugar (karamihan ay sa Maynila o sa ibang bansa) kahit umabot ng ilang taon mabigyan lamang ng komportableng pamumuhay ang naiwang asawa at mga anak o mga kapatid. *Mailob* ang isang anak na makapagtapos ng pag-aaral kahit walang-wala sa buhay upang makahanap ng magandang trabaho, makatulong sa pamilya, at maipagmalaki ang diploma o propesyon sa mga kamag-anak at sa buong bayan. *Mailob* ang isang maysakit na indahin ang *suol* (sakit) na nararamdaman dahil walang pambili ng gamot o walang pampaospital.

Sa *pag-ilob* (pagtitiis o pagiging matatag), nabibigyan sila ng pag-asa upang magkaroon ng ginhawa sa buhay. Nasa *pag-ilob* ang laging pagtanaw na pagkatapos ng hirap ay mababanaag o mapasasakamay ang minimithing *kaupayan hit kinabuhi* (kaginhawahan). Mahuhugot din sa konseptong ito ng panghahangad ng ginhawa ng mga Waray ang kaisipan na ang ginhawa ay hindi para sa sarili lamang kundi para sa iba (mga magulang, anak, kapatid, bayan). Ang pagtitiis ay hindi ang pag-iisip para sa sariling kapakanan o pagiging makasarili kundi ang pag-aalay ng panahon, pawis, dugo, at lakas para sa mga minamahal sa buhay. Ang kawayan ay hindi lamang tumutubo upang makapanubo pa ng ibang kawayan; malaki ang papel na ginagampanan nito sa ecosystem. Nakapagbibigay ito ng 35% ng oxygen, mas marami kaysa naibibigay ng ilang puno (Econation for People and Planet, w.p.). Tulad ng isang Waray na nagtataglay ng *ilob*, ginhawa ang hatid nito.

Isog

Sa mga Waray, ang *isog* o pagtataglay ng tibay (*dig-on* o *rig-on*), na tulad ng kawayan, ang sukatan ng *kamaisog* (katapangan). Sa mahabang panahon, subok na ang tibay ng kawayan bilang pangunahing kasangkapan sa paggawa ng *balay* (bahay). Hindi ito basta-basta napatutumba ng kahit anong bagyo o lindol, kaya sa pag-aaral nina Ana Gatoo, Elizabeth Wagemann, at Michael H. Ramage na, “Bahay Kawayan: A Traditional House for the Philippines” noong 2015, iminungkahi nilang gamitin ito sa pagpapatayo ng bahay para sa mga naapektuhan ng bagyong Yolanda noong 2013. Pagsasalungguhit pa sa kanilang pag-aaral, “[b]amboos is not

as durable as brick or stone, but its flexibility makes it a good choice for coping with earthquakes, a natural hazard in the Philippines” (ang kawayan ay hindi kasintibay ng laryo o bato, ngunit ang kakayahan nitong mabalu-baluktot ay dahilan upang piliing materyal upang malampasan ang lindol, isang likas na panganib sa Pilipinas (Gatoo, Wageman, at Ramage 2015). Matagal din bago ito palitan kung nabibigyan ng tamang proteksiyon mula sa ulan, anay, at sikat ng araw. Bago simulan ang pagtatayo ng bahay, ibinababad muna ito sa ilog o dagat ng tatlong araw hanggang isang linggo upang hindi pamugaran ng anay (na sanhi ng pagkakaroon ng mga butas) upang matiyak ang magandang kalidad at tibay.

Tulad ng isang kawayang nagsisilbi mula pa sa sinaunang pamayanan hanggang sa kasalukuyan, makikita rin ang *isog* (tapang) ng mga Waray sa bawat yugto ng kasaysayan. Ang mga tao sa mga isla ng Samar at Leyte (tinatawag noon na Ibabao at Kandaya) ay tinagurian ng mga Kanluranin bilang mga “Pintados” dahil sa mga pinta sa katawan (*tattoo* sa wikang Ingles) na simbolo ng kanilang isog at paraan upang maangkin ang pagkilala bilang *maisog* (matapang) na tao (Borrinaga 2019). Sa tala ni William H. Scott (1994, 20),

Warfare itself was seen as a kind of initiation into manhood and the tattoos, were therefore required for public esteem by either sex... Not surprisingly, the Visayan vocabulary included terms like ‘kulmat,’ to strut around showing off new tattoos, and ‘handuras,’ stripped to the waist for bravado.

Ang pakikidigma ay itinuring bilang ritwal tungo sa pagiging ganap na lalaki at ang mga tato sa katawan ay kinakailangan upang tumaas ang pagtingin sa kanila, anuman ang kasarian ... Hindi kagulat-gulat, na ang bokabularyong Bisaya ay may kasamang mga terminong tulad ng ‘kulmat,’ ang pagpapakita o pagyayabang sa mga bagong tato, at ‘handuras,’ ang paghuhubad ng pang-itaas upang ipakita ang kakisigang.

Pagsasalaysay pa ni Scott (1994), ang mga taong may pinta sa katawan na umaabot sa kanilang mga talukap ay nakapananakot sa kanilang mga kalaban at maging sa kanilang mga kabanwa o kasama sa bahay. Ang pagkakakilanlang ito ng mga Waray ay malinaw na katangiang taglay ng kanilang pagpapakita ng tapang sa mga kalaban.

Mayroong higit isang siglong kasaysayan ang mga Waray sa pakikipaglaban sa mga Moro na pinaniniwalaang pinasimulan ni Datu Buisan, ang noon ay sultan ng Maguindanao (1597-1619) (Borrinaga 2019). Nang salakayin ng grupo ni Buisan ang Dulag, Leyte noong 29 Oktubre 1603, hinikayat niya ang mga pinunong naging Kristiyano na umanib sa kanila upang patalsikin ang mga Español dahil sa hindi pagtupad sa mga bagay na ipinangako sa mga katutubo (Borrinaga 2009, nasa Borrinaga 2019). Ang pagsalakay na ito sa Dulag ay tugon ng mga Moro sa balak na pananakop ng mga Español sa Mindanao noong 1596 sa ekspedisyong ni Figueroa (Borrinaga 2019). Kasama sa hukbo si Padre Juan del Campo ng misyong

Dulag, na nagsilbing kapelyan, at ilang mga katutubong Bisaya. Winasak ng mga Moro ang mga simbahan at kabahayan sa 10 puweblong (mga pamayanang binuo ng mga Español) sakop ng misyong Dulag at pati na rin sa Dagami at Burauen. Ang pakikipagsanib-puwersa ng mga Waray sa mga Español ay pagpapakita ng kanilang katutubong katangian ng pakikipagkapatiran o ang tinatawag ni Villan (2018, 56) na *pakig-anghod* o *pakigsandugo*. Ito ay ritwal ng malugod na pakikitungo at pagtanggap sa mga tagalabas sa kanilang banwa bilang bahagi ng binuong kapatiran upang maiwasan ang mga tunggalian. Manipestasyon ito ng kanilang pakikipag-ugnayan sa kapwa-tao upang isakatuparan ang layuning magdulot ng buhay, ginhawa, at dangal sa kanilang pamayanan. Wala itong hinihinging materyal na bagay bilang kapalit kundi ang kabutihan para sa lahat ng nasasakupan.

Subalit, sa pananalakay naman noong ika-17 siglo sa Carigara, Leyte, nagsipag-akyat sa kabundukan ang mga katutubo at iniwan ang kanilang mga pinunong Español sa mga baybayin (Borrinaga 2019). Ito ang naging dahilan ng pagkakawatak-watak ng mga pamayanan sa Samar at Leyte at pagkakabuo ng mga banwa sa *iraya* (bundok o kabundukan o matataas na lugar) o sa tabi ng mga ilog sa loob ng mga kagubatang kanilang narating sa pamamagitan ng panggugubat (ito ngayon ang pagmumulan ng puwersa ng mga katutubong lider na mag-aaklas laban sa mga Español paglaon). Ang mga naiwan sa mga puwelo ay nagpatuloy sa pakikipagdigma sa mga Moro bilang kasangkapan ng mga Español at patuloy ring nagpakita ng tapang at tibay dahil sa pagkapit sa kanilang bagong pananampalataya.

Despite the lack of an effective community-based defense against raids and the rarity of the powerful presence of fighting priests who led the defense against slave raids in the 18th and early 19th centuries (Cruikshank 1985), the early Christian converts could pin their hopes on religious icons for divine intervention. (Borrinaga 2019, 58)

Sa kabila ng kawalan ng mabisang depensang pampamayanan laban sa mga pagsalakay at ang pagkamadaling ng makapangyarihang presensiya ng mandirigmang pari na nangunguna sa depensa laban sa pangangayaw (o pagdukot ng mga kasama upang gawing alipin) noong ika-18 at unang bahagi ng ika-19 na siglo (Cruikshank 1985), ipinaubaya ng mga katutubong unang nabinyagan bilang Kristiyano ang kanilang pag-asa sa paghingi ng banal na pamamagitan ng mga santo o santa.

Hindi sapat ang puwersa ng mga Español upang talunin ang mga Moro kaya kinailangan nila ang karagdagang lakas ng mga katutubong Bisaya (kasama ang mga Waray) upang palakasin ang kanilang hukbo. Ngayon, taglay ng mga Waray ang kahandaan sa pakikipaglaban na pinagtibay ng kanilang pananampalataya sa Diyos.

Ilan ding pag-aalsa ang nabuo dahil sa paglaban ng mga Waray sa mga dayuhang mananakop. Pinangunahan ni Bankaw ang isang pag-aalsa mula 1621 hanggang

1622 na tinaguriang kauna-unahang pagkilos sa silangang bahagi ng Kabisayaan sa maagang bahagi ng panahon ng pananakop ng mga Español (Borrinaga 2019). Si Bankaw, isang datu sa isla ng Leyte, kasama si Tamblot, ay nagtulak na maibalik ang sinaunang pananampalataya na napalitan ng Kristiyanismo. Sa dokumento ni Alcina (nabanggit sa Borrinaga 2019), noo'y nanunungkulan bilang pari sa Samar at Leyte, karamihan sa mga naging lider sa mga pag-aaklas laban sa mga Español ay mga babae (tinatawag na *baylan* [Sanchez 1711, nasa Alcina 2002, 155] o babaylan) at ilang mga lalaking lider na tinawag na "*bayug*" o "*asug*" (Sanchez 1711, nasa Alcina 2002, 489)¹⁰ (nagsilbi rin silang mga alabay o alalay [sakristan] ng mga Heswitang pari). Sinundan pa ito ng isang malaking pagkilos, ang tinawag na Rebelyong Sumuroy sa pamumuno ni Agustin Sumuroy mula 1649 hanggang 1650 (Borrinaga 2019). Nagsimula ang kanilang pagkilos sa Palapag, Samar (ngayo'y bahagi na ng Hilagang Samar) sa pagkakapatay sa isang Heswitang pari hanggang sa umabot na ang kanilang grupo sa ibang bahagi ng Bisayas, Mindanao, at Katimugang Luzon.

Tumatak din sa kasaysayan ang Kilusang Pulahan. Malaki ang kontribusyon ng mga "Pulahanes" sa panahon ng pakikidigma ng mga gerilya laban sa mga bagong dayuhang mananakop (ang mga Amerikano) dahil ang kanilang tapang sa pakikipaglaban ay maihahalintulad sa mga Moro (Hurley 1938). Pinamumunuan ito ng mga kinikilalang "Papa" ng mga katutubo tulad nina Papa Pablo Bulan ng Samar at Papa Faustino Ablen ng Leyte na kapwa may kaugnayan sa Kilusang Dios-Dios noong 1880 (Borrinaga 2019). Nakilala sila sa sigaw ng kanilang hukbo na "Tad-tad" ("tadtad" din ito sa wikang Tagalog) at dala-dala nila ang kanilang watawat sa pakikipaglaban. Kapag napalapit na sa kaaway ang mga pulahan, asahan na isang masaker ang kahahantungan nito. Inilalarawan sila ng ilang mga nakaliligtas na, "...never can they forget that scream of "Tad-tad" and that patter of bare feet in the jungle that announced the beginning of a pulajan charge" (... hindi nila makalimutan yaong sigaw ng "Tad-tad" at yabag ng mga paa sa gubat na naghuhudyat ng papalapit na pagsalakay ng mga pulahan (Hurley 1938, nasa Borrinaga 2019, 111). Nakilala ang isla ng Samar bilang "Dark and Bloody Samar" dahil sa paglaban sa puwersang Amerikano sa pagitan ng mga taong 1904 at 1906. Ang ilan ngang malalaking pag-aaklas na isinagawa ng grupo na nagsimula sa Gandara, Samar noong 1904 ay nagbunsod sa pangangailangan ng mga Amerikano ng karagdagan Constabulary at mga tagamanman sa isla (Borrinaga 2019). Pagbabanggit ni Borrinaga (2019, 112) sa kaniyang disertasyon:

...American officials later had to authorize the participation of Samar's northern and eastern coasts and the northern half of Leyte due to the inability of the Constabulary and Scouts to suppress the Pulahan Movement by themselves. The colonial forces would also be assisted by bolo-armed local volunteers from various towns in Samar and Leyte who would prove crucial in the final drive against the remaining leaders and bands in 1906-1907. (Hurley 1938, Arens 1959, Linn 1999, Borrinaga 2015)

...Kinailangang pahintulutan ng mga Amerikanong opisyal ang pakikilahok ng hilaga at silangang baybayin ng Samar at ang hilagang bahagi ng Leyte dahil sa kakulangan ng kakayahan ng Konstabularyo at Iskawt na supilin ang Kilusang Pulahan. Ang mga puwersang kolonyal ay tinulungan din ng mga boluntaryong lokal na armado ng bolo at nagmula sa iba't ibang bayan ng Samar at Leyte, na naging mahalagang bahagi sa mga huling paglaban sa mga natitirang pinuno at pangkat tulisan noong 1906-1907.

Sa *isog* na taglay ng mga mandirigmang Waray, hindi naging madali sa mga Amerikanong mananakop na supilin ang kanilang puwersa at tuluyang masakop ang mga isla ng Samar at Leyte. Kulang man sa mga kagamitang pandigma, hindi napasuko nang madalian ang mga pulahan at kinailangan pa ng karagdagang puwersa mula sa ibang lugar sa bansa. Hindi rin maitatangi na ang katapangang taglay ng mga Waray ang siya ring malaking tulong upang labanan ng mga Amerikano ang pulahan dahil sa pagsasama nila ng ilang mga katutubo sa pagpapalakas ng kanilang hukbo. Hindi ito ang huli, sa unang bahagi pa rin ng pananakop ng mga Amerikano sa bansa, umalingawngaw rin ang naging labanan sa Balangiga, Silangang Samar na tinatawag ngayong Balangiga Encounter. Ito ang pag-atake ng mga Balangigan-on sa tropang Amerikanong nakadestino sa kanilang bayan noong 28 Setyembre 1901 (Borrinaga 2019). Nagbunsod ang kanilang paglaban sa puwersahang pagkukulong ng mga Amerikano sa higit-kumulang 80 mamamayan at sa puwersahang pagpapalinis sa kanila sa buong bayan bilang parusa. Kasabay pa nito ang pagwasak ng mga dayuhan sa kanilang nakaimbak na palay na nagbigay ng pangamba sa seguridad ng mga mamamayan. Bunsod nito pinagplanuhan ng ilang mga lider ang isang biglaang paglusob kasama ang ilang mga pamayanan sa Timog Samar. Habang nag-aagahan ang mga sundalong Amerikano sa nasabing petsa, sinalakay nila ang mga dayuhan (Borrinaga 2019). Nagbubunsod ang kinuyom na galit o *isog* ng mga Waray sa tinatawag ni Villan (2013, 76) na “amok” sa kaniyang “Sikolohikal na sanhi ng Himagsikang Pilipino sa Panay.” Katulad ng kanilang mga kapatid na Bisaya sa Panay, o ng mga kapwa Pilipino, naibubulalas nila ang kanilang matinding damdaming bunga ng sobra-sobrang pagpaparaya, pakikiramay, at paghahandog ng buhay o kabutihan sa mga dayuhan ngunit sinusuklian ng kasamaan o pagsasamantala. Humahantong ito sa pagsasagawa ng *ribuk* (himagsikan) at *kagubot* (pakikidigma) sa hangaring tuldukan ang ugnayang namamagitan sa dalawang panig (Villan 2013, 76). Ito ay katangian ng mga Waray na hinasa ng kanilang mahabang kasaysayan ng pakikidigma sa buhay at tila hindi namamalayang gawaing nailalabas kapag napupuno ng matinding galit o poot na udyok ng sobra-sobrang pagpapahirap ng dominanteng uri sa lipunan. Dito natututong magsalita o kumilos ang masa o ang aping uri, o ang tinatawag ni Gayatri Chakravorty Spivak (1988, 66) na “subaltern” o “other” naman ni Bhabha (1994, 80).

Ang tapang na ito ng mga Waray ay mababakas pa rin sa kanilang pagharap sa bagong mga kalaban. Nailalabas ang kanilang *isog* sa mga pagkakataong hinahamon

ang kanilang mga sarili ng ilang matitinding kalaban tulad ng mga sakuna. Ito marahil ang naging suliranin noong panahon ng pananalanta ng bagyong Yolanda noong 2013. Hindi nagkulang ang ilang awtoridad at maging ang midya ay hindi rin nagpabaya sa pag-uulat na mayroong malakas na bagyong tatama sa kanilang lugar, ngunit nagmatigas ang ilan dahil na rin sa mga gamit sa bahay na maiiwan at tila nasa isip lagi ng mga Waray na, “*Pira na ma in nga bagyo an dinatong wara ma kami hin kaaano*” (Ilang bagyo na rin naman ang dumating sa aming lugar ngunit wala namang nangyaring masama sa amin). Naroon lagi ang kanilang *isog* na siyang nagpanatili sa kanila sa kanilang mga tahanan at hindi pagsunod na lumikas sa mas ligtas na lugar. Kaya marami ang namatay dahil sa lakas ng hangin at malalaking along dulot ng daluyong. Ganito rin madalas ang nasa isip ng ilan sa pagkakaroon ng lakas ng loob na maglayag upang mangisda kahit sa kalagitnaan ng masamang panahon may maipantawid-gutom lang ang kanilang pamilya. Papalaot o kaya naman *mamamanlo* (manghuhuli ng mga isda sa gabi) kahit na mag-isa makahuli lamang ng mga isdang mailalako kinabukasan upang may maipambili ng kanin. *Maisog* ang isang Waray kapag sobra-sobrang tinatapakan ang kanilang dignidad o mga bagay na mahalaga sa kanila tulad ng pagsira sa kanilang kalikasan, pandaraya sa halalan, pagnanakaw at pananamantala ng ilan sa kaban ng bayan, at iba pa. Sasabihin lamang ng isang Waray, “*Maisog in nga katawo, dire in basta la mahadlok*” (Matapang ito at hindi basta-basta matatakot).

Malinaw na ang pagtataglay ng *isog* ng mga Waray ay isang sandata upang sila ay *mabuhi* (mabuhay). Ang mahabang kasaysayan ng mga mandirigmang Waray ay proteksiyon upang maipagpatuloy o manatiling buhay ang kanilang tradisyon. Hindi sila huminto kahit ang iba ay inangkin na ang bagong kaayusang dala ng mga dayuhan. Pinilit nilang bawiin ang unti-unting nadungisang sariling kalinangan na nauwi sa marahas na pakikipagtunggali sa mga kalaban. Nanindigan din sila gamit ang kanilang tapang upang mabuhay nang matiwasay sa pamamagitan ng puwersahang pagbawi sa kanilang mga pamayanan at kabuhayan na nilusob na ng mga puwersang dayuhan. Sa kasalukuyan, ang *isog* na kanilang kinakasangkapan sa pagharap sa mga hamon, ang siya nilang pinanghahawakan upang maipagpatuloy ang kanilang mayamang kultura at pamumuhay.

Ang salitang “lawiswis” bilang talinghaga sa ugnayan ng *ilob* at *isog*

Hindi rin dapat isantabi sa pagsusuri ang salitang “lawiswis” na ginagamit upang ilarawan ang kawayan. Ang pang-uring ito ay nangangahulugang, “pagaspas ng mga dahon ng kawayan kapag malakas ang ihip ng hangin” (Diksiyonaryo, w.p.). Matalinghaga ang salitang “lawiswis” dahil lapat din sa karanasan ng mga Waray na bumabakas sa kanilang pakikitungo, pakikisalamuha, o pakikipag-ugnayan sa kapwa (*igkasitawo*). “*Nakarasikas an mga dahon*” (Pumapagaspas ang mga dahon) kapag dinadaan ito ng hangin na parang nagtatawanan at nagsasayawan (*nagkakalipayan*). Simbolo ng *kalipay* (saya) ang tunog na nalilikha ng mga dahon

ng kawayan na isang katangiang nakadikit na sa pagkataong Waray. Marami silang dahilan upang *maglipay* (magsaya) tulad sa mga okasyon ng *patron* (pista), *burunyang* (binyag), *karasal* (kasalan), pasko, bagong taon, at simpleng pagkakataon tulad ng *harampang* o *irignom* (inuman), *para-healthy* (pag-aambag-ambag ng mga pagkain at lulutuin ito sa kung saang lugar mapagkakasunduang puntahan tulad ng baybayin o kaya naman sa bukid [picnic]), *barakasyon* (pagpunta ng isang pamilya o kaya magkakaibigan sa isang beach o resort), at kung anu-ano pa. Sa mga pagkakataong itong tinatawag na *kalipayan* (kasiyahan) ang nabubuo sa kanilang magagandang ugnayan na sinasabi ng ikatlong saknong sa katutubong awiting ito.

Katulad ng isang hugpong ng kawayan, parang magkakapatid ang mga Waray na mayroong pagmamahal (*higugma*) sa isa't isa. Sa kanila, maituturing na isang kapatid (*bugto*) ang kapwa kahit na hindi sila nagmula sa parehong magulang. Kahit na kakakilala pa lang, maaari nang ituring na kapatid kapag nagpakita ng magandang pakikitungo sa kaniya at sa mga kasama (*pakiki-angay*). Sa maayos na pakikipag-ugnayan (*pag-aarangay*) nagmumula ang magandang samahan na nauwi sa *kalipayan*. Hindi lamang sa pagkakasama-sama humahantong ito kundi sa kanilang pagtutulungan (*pagbuburublig*) at pagdadamay sa oras ng pangangailangan. Mayroong ganitong kultura ng pagbabayanihan ang mga Waray na tinatawag nilang *tiklos*¹¹ Ang salitang ito ay patunay lamang na ang mga Waray ay may mahabang kasaysayan ng pag-uugnayan, *pagbuburubligay* (pagtutulungan) at *pagkakaurusa* (pagkakaisa) sa oras ng pangangailangan. Ang pagtataglay nila ng *ilob* ay sinasamahan pa ng pagkakapit-bisig hanggang sa muling makabangon.

Isa pang kultura ng pag-uugnayan ng mga Waray ang *padasig*¹². Isa itong ritwal noong sinaunang panahon ng pagsama-sama upang ipagdiwang ang tagumpay ng isang banwa sa pakikidigma o pakikipaglaban sa mga kaaway (*pangangayaw*). Pagpapakita ito ng kanilang yabang dahil sa pagtataglay ng *isog* upang mapagtagumpayan ang isang laban. Paraan din ito upang ipakita ng mga nasasakupang mamamayan ang kanilang paghanga na nagbibigay ng motibasyon sa mga mandirigma na magtaglay pa ng tapang at ipagpatuloy ang pagtatanggol sa kanilang banwa. Ito ang isinasaad ni Alcina (2002, nasa Borrinaga 2019, 203-204) sa kaniyang dokumento,

[Padasig ritual] was conducted after a successful slave raiding expedition to “chant the victory,” that is, to memorialize the important event in a song as well as to seek the continued blessing of bravery (*isog*) from their ancestors who the ancient Bisayans believed has sent them this important trait.

Ang ritwal [ng Padasig] ay isinasagawa pagkatapos ng isang matagumpay na pangangayaw upang “ipagsigawan ang tagumpay” (sa paraan ng pag-awit nang sabay-sabay) at alalahanin ang mahalagang pangyayari sa pamamagitan ng awit. Simbolo rin ito ng paghingi ng patuloy na biyaya ng katapangan (*isog*) mula sa kanilang mga ninuno na pinaniniwalaan ng mga sinaunang Bisaya na nagbibigay sa kanila ng mahalagang katangiang ito.

Isang malaking *kalipayan* ang isinusukli ng pamayanan sa ginhawang naidulot sa kanila. Maging sa kasalukuyan, hindi nawawala ang ganitong kaugalian ng mga Waray. Isang malaking selebrasyon para sa kanila ang tagumpay na nakamit ng isang tao tulad ng pagtatapos sa pag-aaral, pagkakapasa sa board examination, pagkakahalal sa isang mataas na posisyon o katungkulan sa isang kompanya o pamahalaan, pagkakapanalo sa isang paligsahan, at iba pa. Malaking handaan ang isinasalubong nila bilang sukli sa dalang tagumpay kasama hindi lamang ang pamilya kundi maging ang mga kamag-anak, kaibigan, at kakilala. Ang iba ay nagdaraos pa ng sayawan at kantahan at may nag-aalay rin ng *siday*¹³ o kanta upang papurihan ang taong nagtagumpay.

Ang *kalipay* ay isang mahalagang katangian ng mga Waray na taglay nila sa pakikipag-unayan o pakikipagkapwa-tao: “*An tawo nga malipayon ngan maki-aangayon, damo it sangkay*” (Ang taong masayahin at marunong makisama ay maraming kaibigan). Magandang pakikitungo ang ibinabalik kung maganda rin naman ang ipinakikita sa kanila. Tulad ng karasikas ng mga dahon ng kawayan na nagbibigay ng positibong tugon sa nakaririnig na nagdudulot ng ngiti sa bawat isa at sa paglaon ay tawanan at sayawan. Dito nabubuo ang magandang samahan at sa huli, napananatili ang kaayusan at katahimikan. Ang ganitong kaugaliang Waray na makikita sa awiting bayan bilang isang symbolic act (Jameson 1981) na nabuo sa mahabang panahon at nakapagpapatibay ng kanilang samahan o ugnayan bilang kabahagi ng iisang kultura. Ang tradisyong ito na nagpasalin-salin mula sa kanilang mga ninuno hanggang sa kasalukuyan ay kanilang napanatili sa kabila ng mga pagtatangkang mabuwag dahil sa impluwensiya ng mga dayuhang Kanluranin o ng makabagong teknolohiya. Patuloy nilang niyakap ang kanilang tradisyon bilang pagkilala sa kapangyarihan nito tulad ng pagtagtaglay ng *ilob* at *isog* na di-malay na naipakikita sa paghahangad na makapagdulot ng ginhawa sa iba o sa kapwa.

Dito rin nagtatagpo o ito ang ugnayan ng *ilob* at *isog*, ang pagdudulot ng kabutihan o kaginhawaan sa kapuwa. *Naailob* (natitiis) ng isang Waray ang hirap o mga pagsubok sa buhay dahil sa pagmamalasakit ng kaniyang kapwa. Naipakikita rin naman nila ang kanilang *kamaisog* (tapang) upang protektahan hindi lamang ang sarili kundi ang mga taong kabilang sa kanilang banwa o pook. Ito ay pagpapatotoo sa naging tema ng pagdiriwang ng ika-50 aniberisaryo ng pagkakatatag ng Silangang Samar bilang isang probinsiya, “*Marig-on nga pagkaurusa, mainuswagon nga probinsiya*” (Matibay na pagkakaisa, maunlad na probinsiya) (Pomida 2015). Mayroon ding isang matandang kasabihan ang mga Pilipino tungkol dito, “Kaya matibay ang walis, palibhasa’y nabibigkis.” Ito rin ay naipahahayag sa isang awiting-bayan ng mga Waray na may pamagat na “Pagkaurusa” (Pagkakaisa) (Local Government Unit, San Julian, Eastern Samar 2011)¹⁴:

Inin pagkaurusa,	Itong pagkakaisa,
Inin pagkatitirok,	Itong pagkakatipun-tipon,
Nga aton gin-ungara,	Na ating pinangarap,
Yana nga kaadlawon.	Isang katuparan ngayon.

Aton gintalinguha,
Kita magkakirigta,
An gugma nga hingyap han aton dughan,
Di gud mawawara.

Ang ating pagsisikap,
Na tayo'y magkita-kita,
Ay pag-ibig na ating inasam,
Kailanma'y hindi kukupas.

Ang kanilang malalim na pagpapahalaga sa pagkakaisa o pagsasama-sama ay nagmumula sa dalawang katangiang itong taglay nila, ang *ilob* at *isog*, mula pa noon hanggang ngayon. Sa kanilang pakikisalamuha sa kapwa at sa pang-araw-araw nilang pamumuhay, hindi man nila namamalayan, ito ay nagsisilbi ring kapangyarihang panig sa kanilang interes bilang iisang nagkakabigkis-bigkis na uri o pamayanan o kultura.

Iba pang diskurso sa pagtataglay ng *ilob* at *isog*

May negatibong pananaw ang iba sa kanilang pagtataglay ng *ilob* at *isog* lalo na kung nagagamit ito sa pagsasamantala ng ilang makapangyarihan o nasa mataas na uri sa lipunan. Ang kanilang pagtitiis o tapang sa pagharap sa mga sakuna ay nakapagbibigay ng pabor sa ilang politiko na hayaang makabangon sa sarili o tradisyonal na pamamaraan ang mga biktima ng kalamidad at magsawalang-bahala na lamang sa kaukulang aksiyong nakakabit sa kanilang tungkulin bilang mga lingkod-bayan. Ang mas masama pa rito, nabibigyan ng pondo na magagamit sa pagbangon at pagsisimulang-muli ng mga biktima ng sakuna ngunit hindi nakararating sa kanila ang mga ayuda. Naging kontrobersiyal ang korupsiyon sa mga ganitong sitwasyon sa pananalanta ng bagyong Yolanda sa maraming bahagi ng Kabisayaan lalo na sa Silangang Bisayas. Milyun-milyong piso ang pondong inilaan ng pamahalaan bilang tulong sa mabilis na pagbangon kasama pa ang milyun-milyon ding tulong mula sa iba-ibang bansa ngunit maraming katiwalian ang naganap. Isa na rito ang pagpapatayo ng mga bahay para sa libu-libong pamilyang nawalan ng tirahan. Ito ang isiniwalat ni Imelda Tacalan, isa sa mga nakaligtas sa pananalanta ng malakas na bagyo:

It is six years now since Typhoon Yolanda happened. Most of the beneficiaries have rebuilt their shattered lives without the promised housing and relocation programs. What they cannot accept is they bore the pains, the loss in terms of destroyed lives and properties, yet those pains and loss are capitalized in order for some unscrupulous officials in cahoots with the greedy, rapacious, without conscience to make profits. (Reyes 2019, w.p.)

Anim na taon na ngayon mula nang humagupit ang Bagyong Yolanda. Karamihan sa mga benepisyaryo ay ibinangong muli ang kanilang nasalantang buhay sa kabila ng kawalan ng mga ipinangakong pabahay at programang relokasyon. Ang hindi nila matanggap ay ang sakit dahil sa pagkasira ng buhay at ari-arian, at ang sakit at kawalang ito ay napakikinabangan ng ilang mapagsamantalang opisyal na kasabwat ng mga sakim, walang-pakundangan at walang-konsiyensiya.

Hanggang ngayon, hindi pa rin malinaw kung saan napunta ang malaking pondong ito at dahil na rin sa tagal na ng panahon. Ito ang pangakong uusisain ni Pangulong Rodrigo Roa Duterte noong siya ay nangangampanya pa lamang (The Manila Times 2016). Tila nakalilimutan na ito ng mga Waray dahil na rin sa kanilang pagsusumikap na makabangon at sa taglay na *ilob* at *isog* na ipagpatuloy ang paghahanap ng paraang mabuhay at makapag-ukol ng ginhawa sa kapwa at sa pamayanan.

Gayundin, nagagamit ang kanilang taglay na tapang at pagtitiis sa pagmamalabis ng ilang mga tao lalo na sa panahon ng kalamidad. Naging dahilan ang ganitong sitwasyon ng pagnanakaw o *looting* ng ilan sa mga tindahan o mall sa Tacloban sa panahon ng paghagupit ng bagyong Yolanda. Ang iba ay hinaharang ang mga sasakyang lulan ang relief goods sa kalsada. Ang matinding pangangailangan at labis-labis na pagtaas ng presyo ng mga bilihan ang nag-udyok na gawin ang mga bagay na ito para lamang sa ikabubuhay ng kanilang mga pamilya. Ganito marahil ang naging sitwasyon nang magsimulang lumaganap ang sakit na COVID-19 sa bansa noong 2020. Dahil sa taglay pa ring katangiang *ilob* at *isog*, nagagawa pa ring maipagpatuloy ng mga Waray ang kanilang buhay sa kabila ng pananamantala ng ibang tao sa panahon ng krisis.

Nagiging tulak din ang kahirapan sa migrasyon ng mga Waray. Marami sa kanila ang pinipiling lumipat na lamang sa ibang lugar na hindi masyadong dinaraan ng mga bagyo o kung saan makahahanap sila ng ikabubuhay. Taglay nila ang *ilob* sa pagharap sa mga panibagong hamong mayroon sa lugar na napuntahan o nilipatan at *isog* sa pagpunta sa isang di-pamilyar na lugar at pakikisalamuha sa mga di-kilalang tao. Ang mga probinsiya ng Samar at Leyte ay palaging napabibilang sa mga lalawigang pinagmumulan ng mga migrante. Batay sa tala ng Filipinas Foundation noong 1976, pumapangalawa ang Leyte sa mga probinsiyang pinakamarami ang bilang ng mga “outmigrants” sa mga taong 1948 hanggang 1960 at 1960 hanggang 1970 (Borrinaga 2019) samantalang nasa ikaapat na puwesto naman ang Samar. Hindi lamang ang kahirapan ang tinitingnang dahilan ng migrasyon sa mga lugar na ito kundi ang pangangamkam ng mga lupain at monopolisasyon ng ekonomiya ng mga politiko at mayayamang negosyante. Sinuri ni Wilhelm Flieger, SVD sa kaniyang pag-aaral na, “Internal migration in the Philippines during the 1960s” noong 1977 ang trend ng migrasyon ng mga Waray: karamihan ay pinipiling pumunta sa Kamaynilaan o sa mga probinsiya ng Luzon (Borrinaga 2019). Bahagi ng kalinangang Bisaya ang ganitong gawain ng mga Waray, ang pangangayaw. Malinaw na inilalahad ni Villan na ang gawaing ito noong sinaunang pamayanan para sa pamumugot-ulo ay isang kamalayang taal na nakasalig sa pagtugon sa krisis o proteksiyon sa panganib na maaaring makapanira sa tinataglay ng kanilang banwa na buhay, inaasam na ginhawa, at inaadhikang dangal (Villan 2021). Ang migrasyon ng mga Waray sa kasalukuyan, hindi lamang sa loob kundi pati na rin sa labas ng bansa, ay tugon upang mapaunlad pa ang kanilang pamumuhay o matulungan ang kanilang mga pamilya, samantalang ang

iba naman ay upang makapag-aral, makapagtapos at kalaunan ay makahanap ng magandang trabaho. Naging sandalan ang gawaing ito upang makahanap ng ikabubuhay upang guminhawa ang kanilang pamumuhay at ikarangal ng kanilang pamilya at pamayanang pinagmulan.

Diskusyon

Maituturing na ang kawayan ay hindi lamang matalinghaga bilang isang bagay o materyal. Representasyon din ito sa pagkatao ng mga taong may direktang ugnayan o karanasan sa paggamit nito (tulad ng mga Waray), na maituturing na talinghaga rin. Ibinubunyang sa pamamagitan ng pananalinghaga ang pagkataong Waray na nakatuon sa pagdalumat sa dalawang katangiang naipukol na sa kanila bilang katangiang pangkultura, ang *ilob* at *isog*. Batay sa pagtalunton sa mga ugnayan at sa malalim na pagsipat sa dalawang katangiang ito, makapagsasabi ito sa kanilang pagkataong taliwas sa negatibong pagtingin ng marami o estereotipo sa mga Waray. Sinabi ni Atienza (2014, 159) na, “[a]ng gamit ng talinghaga ay hamon sa paghahanap ng matalik na ugnayan ng mga bagay mula sa pagturing na ang bawat isang pag-iral ng tao, bagay, lugar, pangyayari ay may kaniya-kaniyang ugnayan at dahilan ng pag-iral na itinuturing bilang isang diskurso.” Ang pag-iral kung gayon ng kawayan sa lipunang Waray at ang mga Waray bilang tagakasangkapan nito ay may malalim na ugnayang nagluluwal ng maraming salaysay tungkol sa lipunan, kultura at kasaysayan, at pang-araw-araw na pamumuhay. Maging ang pag-iral ng katutubong awiting “Lawiswis Kawayan” ay isa nang hiwagang maituturing sa ugnayang ito sapagkat ayon kay Fray Paolo Maria Diosdado Casurao, “The song [“Lawiswis Kawayan”] has layers of earthy meanings. Remember that Samarnon [o Waray] is idiomatically earthy” (Ang awiting [“Lawiswis Kawayan”] ay may mga suson ng makakalikasan kahulugan. Tandaan na ang Samarnon [o Waray] ay idyomatikong makakalikasan)¹⁵ Nagpapahiwatig ang kanta ng makamundong karanasan ng mga Waray na higit lalo ang kanilang pakikipagtalik o matalik na ugnayan sa kawayan—ang kanilang pagkatao na bungang-supling ng pananalinghaga.

Ang likas na mga katangiang taglay ng mga Waray na *ilob* at *isog* ay bunsod ng kanilang pangangailangang makipag-ugnayan sa *igkasitawo* (kapwa-tao). *Mailob* ang isang Waray sapagkat naroroon ang pagnanais niyang *mabuhi* (mabuhay) o *maipadayon pa it kinabuh*i (maipagpatuloy ang buhay), makapagbigay ng *maupay nga kinabuh*i (ginhawa) sa kaniyang pamilya at sa pamayanang kinabibilangan, at upang *ipadasig* (ikarangal) ng kaniyang bayang pinagmulan. *Maisog* ang isang Waray sa pagsusumikap na *mabuh*i (mabuhay) hindi lamang ang sarili kundi ang mga taong umaasang mabubuhay rin dahil sa pagtatanggol sa kanilang lahi mula sa mga kaaway (tao man o sakunang dulot ng kalikasan), matamasa ang kaayusang magdudulot ng ginhawa, at ipagbunyi ng lahat dahil sa karangalang naidulot sa pamayanan. Nagsasalimbayan naman ang dalawa, ang *ilob* at *isog*, na nagbubunga ng *kalipay* o *kalipayan* sa natamong tagumpay na naipakikita sa pamamagitan

ng mga pagdiriwang. Ito rin ay paraan ng pagpapatibay ng samahan at mabuting pakikitungo sa kapwa. Ang ginhawang itong ipinagkaloob niya sa kaniyang kapwa ay ang tinatawag na kaloobang-bayan (*kabubut-on sang banwa*) ni Villan (2013, 66), na magpapanatili at magpapalawig ng *kabuhi* (buhay) at para makapagtamasa ng inaaasam na *pag-uswag* (pag-unlad) at *dungog* (dangal).

Malinaw na ang talinghaga ng kawayang nagmumula sa dalawang katangiang ito ay patunay ng pagtataglay ng mga Waray ng *maupay nga kaburut-on* (kagandahang-loob) sa kaniyang kapwa, mga taong sakop ng kanilang *banwa* o *bungto* o bansa. Mahuhugot naman dito ang konsepto ng *buot* (loob) at *igkasitawo* (kapwa) na pangunahing sandigan sa pagdalumat sa Sikolohiyang Pilipino, ang sikolohiya ngayon ng mga Waray bilang mga Pilipino. Pagdidiin ni Jeremiah Reyes (2015, 6), “[Loob] is always directed towards something, especially towards other people” (Ang [Loob] ay laging nakatuon sa isang bagay, lalo na sa ibang tao).

Iba ito sa konsepto ng “inside” at “others” o “other people” ng mga taga-Kanluran dahil laging ang loob sa mga Pilipino tulad ng “kagandahang-loob” ay paglalaan o pagsasagawa ng kilos tungo sa kapwa. “*Mailob ak para mabuhi it ak mga anak*” (Magtitiis ako para sa aking mga anak). “*Gagamiton ko it ak isog para protektahan it ak mga anak*” (Gagamitin ko ang aking tapang para protektahan ang aking mga anak). Ang pag-uukol ng mga Waray ng buhay, ginhawa, at dangal para sa kaniyang kapwa at upang mapakinabangan ng lahat ng nabibilang sa kanilang pamayanan o lipunan ay pagmamalas ng kanilang taglay na kaloobang-bayan. Ang pagkataong Waray na pagtataglay ng *ilob* at *isog* ay mananatiling talinghaga o hiwaga o di-hayag na katangian kung hindi ito bubungkalin mula sa pinakaloob at susuriin ang kilos o aksiyon. Kaya pagsasaad ni Modesto De Castro (2000, 52), “It is part of the meaning of loob—of what lies within—that it must be ventilated. The kalooban, lies inside but it must not be kept inside...It can only be manifested and perceived externally” (Bahagi ng katuturan ng loob—ng kung ano ang nasa loob—na ito ay kailangang mailabas. Ang kalooban, ay namamalagi sa loob ngunit hindi ito dapat manatili na lang sa loob...Makikita lamang ito kung ito ay maihahayag. Kaya mahalaga sa pananalinghaga ang pagsipat sa mga hayag na karanasan tulad ng pakikisalamuha ng tao sa kaniyang kapwa na mababakas hindi lamang sa kasalukuyang lipunan kundi sa mahabang kasaysayan ng kanilang pag-iral. Katulad ng isang kawayan, ang pagkataong Waray ay mananatiling talinghaga sa mahabang panahon at mananatili ang maling pagtingin tungkol sa kanila kung hindi ito bibiyakin upang ilantad ang kanilang tunay na kalooban).

Konklusyon

Naipakita sa kabuuan ng papel ang pagkakauganay ng kawayan sa katangian o pagkatao ng mga Waray partikular ang kanilang pagtataglay ng *ilob* at *isog*. Hindi lamang basta-bastang katangian ito ng mga Waray kundi taglay nito ang talinghaga o ang malalim na pinag-uugatan tulad ng kanilang mahabang kasaysayan ng pagharap sa mga hamon ng bawat panahon at ng pagtatanggol upang mapanatili

ang pag-iral ng kanilang mayamang kultura at lipunan. Hindi matutumbasan ang pagkakakilanlang ito ng salitang “resiliency” na nangangahulugan lamang ng “the ability of something to return to its original size and shape after being compressed or deformed” (ang kakayahan ng isang bagay na bumalik muli sa kaniyang orihinal na sukat at hugis matapos na mabago ang anyo nito (Merriam-webster, w.p.) o kaya “ability to recover from or adjust easily to adversity or change” (kakayahang makaahon mula o umangkop nang mabilis sa kahirapan o pagbabago (Merriam-webster, w.p.). Ang mga Waray, hindi pa man nakababangon o naibabalik ang sitwasyon sa dati nitong anyo, ay tumatayo na upang ipagpatuloy ang buhay at pamumuhay sa kabila ng nararanasang kahirapan. Ito ang talinghaga ng kanilang pagkatao tulad ng isang kawayan, ang pagtatalay ng *ilob* at *isog* na pinagmumulan ng lakas upang pahalagahan ang buhay, makapagdulot ng ginhawa sa kapwa, at mapangalagaan ang dangal ng kanilang lahi.

Talahuli

- ¹ Ang papel na ito ay ibinahagi sa Virtual Local Studies Conference na inorganisa ng De La Salle University Lipa at idinaos noong Oktubre 23 hanggang 24, 2020 sa pamamagitan ng Zoom Video Conference. Subalit, dumaan na ito sa proseso ng pagrerebyu at pagrerebisa para sa paglalathala sa journal na ito.
- ² “Waray” o “Waray-Waray” ang tawag sa mga taong naninirahan sa silangang bahagi ng Leyte, ilang bahagi ng Biliran, at buong isla ng Samar na nahahati sa tatlong lalawigan: Samar, Silangang Samar, at Hilagang Samar (Nibalvos 2018a).
- ³ Tinatawag ding mga Waray o Waraynon ang mga taong naninirahan sa isla ng Samar at hilagang-silangang bahagi ng probinsiya ng Leyte at Biliran. Ito rin ang wikang kanilang ginagamit. Samantala, ang kanlurang bahagi naman ng Leyte at Biliran, kasama na ang Timog Leyte ay gumagamit naman ng wikang Sebwano (Andrada 1985).
- ⁴ Bagaman iba-iba ang sinasabi tungkol sa kahulugang ito, pagbabanggit ni Robredillo (2011) na maaaring ang pinagkuhanan ng pangalang ito ay ang pelikulang “Waray-Waray” noong 1954, na nangangahulugang “zero times zero equals nothing = Waray.” Sa panayam ni Emmanuel Borrinaga kay Mary Racelis para sa kaniyang disertasyon na “Solidarity and Crisis-Derived Identities in Samar and Leyte, Philippines, 1565 to Present” noong 2019, naibahagi ni Racelis na sa kaniyang pananaliksik noong 1965 sa Tondo, kilalang-kilala na ang mga Waray bilang mga prominente o pangunaging miyembro ng mga gang sa lugar na ito. Paniniwala niya na ang mga gang ay nabuo sa pagpapangkat-pangkat batay sa kinabibilangang etniko o lugar na pinagmulan at marami sa mga ito ay pangunahing binubuo ng mga Waray-Leytenhon. Samantala, naikabit din sa mga Samarnon ang pagkakakilanlang “Waray dahil sa kasikatan at masamang imaheng naipukol sa OXO Gang dahil karamihan sa mga miyembro nito ay nagmula sa Samar at Leyte (Robredillo 2011).
- ⁵ Ang lahat ng salin ay sa mananaliksik.
- ⁶ Binuo ni Robert Redfield ang termino at ginamit sa kasaysayan ng Timog-Silangang Asya sa artikulo ni Harry Benda na “Peasant Movements in colonial Southeast Asia” noong 1966 (nasa Iletto 1979, 8).
- ⁷ Nasa Iletto (1979, 8).
- ⁸ Nabibilang ito sa subfamily ng *Bambusoideae*, mga damong kasintaas ng mga puno ng pamilyang *Poaceae*. Pinakarami sa mga ito ay matatagpuan sa Silangan at Timog-Silangang Asya at sa mga isla ng Karagatang Indian at Karagatang Pasipiko. Mabilis tumubo ang mga ito; ang ibang species ay umaabot ng 30 sentimetro (1 talampakan) bawat araw. Ang taas ng katawan o stem nito na tinatawag sa Waray na “lindog hin kawayan” o sa Ingles na “culm” ay umaabot mula 10 hanggang 15 sentimetro (4 hanggang 5 pulgada) sa mga maliliit na species nito hanggang

40 metro (may 130 talampakan) sa malalaking uri nito. Ang paraan ng reproduksiyon nito ay vegetative (ayon sa "Lexico," ito ay "reproduction or propagation achieved by asexual means, either naturally [budding, rhizomes, runners, bulbs, etc.] or artificially [grafting, layering, or taking cuttings]) (reproduksiyon o propagasyon sa pamamagitan ng aseksuwal na mga paraan, alinman sa natural [tulad ng *budding*, paggamit ng *rhizome*, mga runner, mga *bulb*, atbp.] o artipisyal [tulad ng *grafting*, *layering*, o pagputol ng mga sanga] na pamamaraan). Nakuha sa *Encyclopedia Britannica*, w.p.

- ⁹ Sakop ng mga Waray ang buong isla ng Samar at ang Hilagang-Kanlurang bahagi ng Leyte.
- ¹⁰ Ito ay mga paring nagsasagawa ng ritwal sa pagsamba sa mga "diwata" o itinuturing na mga diyos ng mga katutubo (Borrinaga 2019, 64.)
- ¹¹ Sa tala ng mga salita ni Father Sánchez de la Rosa sa kaniyang *Diccionario Bisaya-Español para las Provincias de Samar y Leyte* noong 1914, binigyan ito ng katuturang, "To get together enough people and to help each other in the planting of the palay [rice at any stage prior to husking] of their sowings or in the harvest, now working in the sowing of one, now in the other" (Magtipun-tipon ang sapat na bilang ng mga tao at magtulungan sa pagtanim ng palay [anumang anyo ng bigas bago tanggalin ang ipa] o pag-aani, halinhinang pagsasaka sa kani-kanilang sakahan) / "Meeting of enough people, who mutually help each other in their agricultural jobs.—Help" (Pagsasama ng sapat na bilang ng mga tao, na tinutulungan ang bawat isa sa mga gawaing agrikultural.—Tulong) / "To help one another" (Tulungan ang isa't isa). Samantala, sa depinisyon ng ibinigay ni Makabenta at Makabenta (2004), ito ay, "[A] group of persons organized for cooperative work" ([Isang] pangkat ng mga taong inorganisa para sa isang kooperatibong gawain) (Borrinaga 2019, 113-114).
- ¹² Ang "padasig" ay nangangahulugang, "encourage, support, back-up" (palakasin ang loob, suportahan, alalayan) (Makabenta at Makabenta 2004, 104). Nagmula ito sa salitang "dasig" na may katuturang, "proud" (ikinararangal) (Makabenta and Makabenta 2004, 46) at "being close" (malapit) o "move up" (umakyat) (Sanchez 1711, 174b). Maiuugnay din ito sa "kadasig" na ang ibig saibihin ay, "bravery, courage, intrepidity (Makabenta at Makabenta 2004, 26)" (katapangan, lakas ng loob, walang kinatatakutan) (Borrinaga 2019, 204).
- ¹³ Ang siday, na istandard na katawagang Waray para sa tula, ay ginagamit o binibigkas upang purihin ang kabayanihan ng mga ninuno, ang kagandahan ng isang babae, o ang katapangan ng isang mandirigma. Maririnig din ang mga siday sa tuwing mayroong pagpupugay sa isang mahalaga at sikat na tao sa kaniyang kaarawan, sa tuwing mayroong naihalalal o nailuluklok sa isang mataas na puwesto sa gobyerno, pagbisita sa isang lugar o bayan, at pagpupugay sa isang taong namayapa na (Nibalvos 2018a, 56).
- ¹⁴ Isinalin sa wikang Filipino ng mananaliksik.
- ¹⁵ Mula ito sa panayam ng mananaliksik kay Fray Paolo Maria Diosdado Casurao noong Hulyo 24, 2020. Siya ay isang manunulat ng dula sa Waray. Isinatipon niya ang kaniyang mga akda sa kaniyang aklat na "Hinapid: The Ibabao Anthology of Samaron Literary" (National Commission for Culture and the Arts). Ginawaran din siya ng Gawad Pambansang Alagad ni Balagtas para sa dula sa Waray ng Unyon ng Manunulat sa Pilipinas (UMPIL) noong 2020 dahil sa kaniyang kontribusyon sa pagpapayaman at popularisasyon ng wikang Waray sa mga kontemporaneong pagtatanghal sa mga isla ng Samar at Leyte (Unyon ng mga Manunulat sa Pilipinas 2020).

Sanggunian

- Abbot, Paul. 1979. "Authority." *Screen* 20, blg. 2: 15-16. <https://academic.oup.com/screen/article-abstract/20/2/11/1678744?redirectedFrom=fulltext>.
- Adams, Cassandra. w.p. "Bamboo architecture and construction with Oscar Hidalgo." *Network Earth*. Nakuha noong Setyembre 2, 2020. <http://www.networkearth.org/naturalbuilding/bamboo.html>.
- Alcina, Francisco Ignacio. 2002. *History of the Bisayan people in the Philippine Islands*. Isinalin at pinamatnugutan nina Cantius J. Kobak at Lucio Gutierrez. Maynila: UST Publishing House.

- Algue, Jose. 1898. *El Baguio de Samar y Leyte, 12-13 Octubre de 1897*. Maynila: Folo-Tipog dee J. Marty.
- Alunan, Merlie M., and Phil Harold L. Mercurio. 2017. *Tinalunay: hinugpong nga panurat nga Winaray*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press.
- Andrada, Evelyn. 1985. "Waray language migration as reflected by its glottochronology." *Leyte-Samar Studies* 19, blg. 1: 1-80.
- Ashburn, Franklin. 1965. "Some recent inquiries into the structure-function of conflict gangs in the Manila City jail." *Asian Studies* 3, blg. 1: 126-44. Nakuha noong Setyembre 3, 2020. <https://www.asj.upd.edu.ph/mediabox/archive/ASJ-03-01-1965/Ashburn.pdf>.
- Atienza, Glecy. 2014. "Ang salitang dula: Talinghaga ng di-nasupil na diwa ng paglaya." *Daluyan: Journal ng Wikang Filipino* 20: 139-189. Nakuha noong Setyembre 2, 2020. <https://journals.upd.edu.ph/index.php/djwf/article/view/4359/3958>.
- Barrios-Leblanc, Joi. 2013. "Sumpa ng kawayan." *Bulatlat*. Nakuha noong Agosto 25, 2020. <https://www.bulatlat.com/2012/11/22/the-bamboo-curse/>.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The location of culture*. London: Routledge.
- Borinaga, George Emmanuel. 2009. "The Pulahan Movement in Samar (1904-1911): Origin and cases." *The journal of history* 55, blg. 1: 226-270.
- Borinaga, George Emmanuel. 2019. "Solidarity and crisis-derived identities in Samar and Leyte, Philippines, 1565 to Present." PhD diss., University of Hull. <https://hydra.hull.ac.uk/resources/hull:17735>.
- Benda, Harry Jindrich. 1966. *Peasant movements in colonial Southeast Asia*. New Haven, Connecticut: Yale University, Southeast Asia Studies.
- Chirino, Pedro. 2009. *History of the Philippine Province of the Society of Jesus*, vol. 1. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Covar, Prospero Reyes. 1993. *Kaalamang bayang dalumat ng pagkataong Pilipino*. Lungsod Quezon: University of the Philippines College of Social Sciences and Philosophy. <https://journals.upd.edu.ph/index.php/djwf/article/view/4950>.
- De Cadiz, Gerry B. 2011. "Waray's mistaken identity." *Gahum weekly* 2 (July 25-31), blg. 17. Nakuha noong Setyembre 2, 2020: https://www.researchgate.net/publication/265380026_Waray's_Mistaken_Identity/citations.
- De Castro, Leonardo. 2000. "Kagandahang loob: A Filipino concept of feminine bioethics," sa *Globalizing feminist bioethics*, pinamatnugutan ni Rosemarie Tong, 51-61. Colorado: Westview Press. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429500176-5/kagandahang-loob-filipino-concept-feminine-bioethics-leonardo-de-castro>.
- Department of Education – Region IX – Dipolog City Schools Division. 2020. "Filipino Ikalawang Markahan – Modyul 1: Mga awiting bayan at bulong mula sa Bisaya." Nakuha noong Setyembre 10, 2020. https://znnhs.zdnorte.net/wp-content/uploads/2021/02/filipino7_q2-_mod1_baro_mgaawitingbayanatbulongmulasabisaya_v2_16rh.pdf.
- Diksiyonaryo. w. p. "Lawiswis." Nakuha noong Setyembre 9, 2020. <https://diksiyonaryo.ph/search/lawiswis>.
- Diksiyonaryo. w. p. "Talinghaga." Nakuha noong Agosto 25, 2020. <https://diksiyonaryo.ph/search/talinghaga>.
- Dolor, Danny. 2012. "Waray-Waray: Movie and song" *The Philippine star*, Agosto 5. Nakuha noong Setyembre 1, 2020. <https://www.philstar.com/entertainment/2012/08/05/835013/waray-waray-movie-and-song>.

- Econation for people and planet. w. p. "Bamboo." Nakuha noong Agosto 30 2020. <https://www.econation.co.nz/bamboo/>.
- Encyclopedia Britannica. w. p. "Bamboo." Nakuha noong Agosto 28, 2020. <https://www.britannica.com/plant/bamboo>.
- Fajardo, Weenalei, Lina Cancino, Elnora Dudang, Girlie Fernandez, at Ruby Rosa Cruz. 2015. "Taxonomy, habitat and distribution, morphoanatomical and physiochemical properties of bayog (BambusaMerrilliana (Elmer) Rojo&Roxas Comb. Nov.)." *Asia Pacific journal of multidisciplinary research* 3, blg. 5: 33-45. Nakuha noong Setyembre 15, 2020. <http://www.apjmr.com/wp-content/uploads/2016/08/APJMR-3.5.4.07.pdf>.
- Flieger, Wilhelm. 1977. "Internal migration in the Philippines during the 1960's." *Philippine quarterly of culture and society* 5, blg. 4: 199-231. <https://www.jstor.org/stable/29791563>.
- Gatoo, Ana, Elizabeth Wagemann, at Michael H. Ramage. 2015. *Bahay kawayan: A transitional house for the Philippines*. Cambridge: University of Cambridge Department of Engineering. Nakuha noong Setyembre 2, 2020. https://www.researchgate.net/publication/281127310_Bahay_Kawayan_A_Transitional_House_for_the_Philippines.
- Hollnsteiner, Mary R. 1971. "Inner Tondo as a way of life." Sa *Acculturation in the Philippines*, pinatnugutan nina Gowing, Peter G., and William Henry Scott, 235-245. Quezon City: New Day Publishers.
- Hossain, Mohammad Farid, Md Anwarul Islam, at Sharker Md Numan. 2015. "Multipurpose uses of bamboo plants: A review." *Research international journal of biological sciences* 4, blg. 12: 57-60. Nakuha noong Setyembre 2, 2020. https://www.researchgate.net/publication/287199703_Multipurpose_Uses_of_Bamboo_Plants_A_Review.
- Hurley, Vic. 1938. *Jungle Patrol: The story of the Philippine Constabulary*. New York: E. P. Dutton and Co., Inc. https://www.jstor.org/stable/44691570?read-now=1&refreqid=excelsior%3A2a54a5156b9e9bc196e3c3f861a9bb4c&seq=1#page_scan_tab_contents.
- Ileto, Reynaldo Clemeña. 1979. *Pasyon and revolution: Popular movements in the Philippines, 1840-1910*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Jameson, Fredric. 1981. *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*. Ithaca: Cornell University Press. Nakuha noong Setyembre 3, 2020. www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1287f8w.
- Lantican, Nelson Levi. 2016. "Bamboos and climate change." *Canopy international* 42, blg. 1: 6-9. Nakuha noong Setyembre 2, 2020. http://erdb.dentr.gov.ph/wp-content/uploads/2016/11/c_v42n1.pdf
- Lexico. w. p. "Vegetative." Nakuha noong Setyembre 14, 2020. <https://www.lexico.com/definition/vegetative>.
- Likhaan: The UP Institute of Creative Writing. w. p. "Saan nagmula ang awiting Lawiswis Kawayan?" Nakuha noong Setyembre 5, 2020. <https://www.panitikan.com.ph/saan-nagmula-ang-awiting-lawiswis-kawayan>.
- Local Government Unit, San Julian, Eastern Samar. 2011. *Intangible heritage: San Julian Eastern Samar cultural heritage mapping*.
- Lumbera, Bienvenido. 1986. *Tagalog poetry, 1570-1898: Tradition and influences in its development*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Makabenta, Eduardo A., at Eduardo T. Makabenta. 2004. *Binisaya-English, English [sic]-Binisaya dictionary*. Lungsod Quezon: Adbox Book Distributors at Eduardo A. Makabenta, Sr. Foundation.
- Medina, Buenaventura. 1994. "Dalawang alon sa iisang agos: Sining-salin o pananalinghaga o pagpapakatao." *Malay* 12, blg. 1: 82-101. Nakuha noong Agosto 29, 2020. <https://ejournals.ph/article.php?id=7806>.

- Melencio, Gloria. 2011. "Katipunero soldiers." Facebook, Nobyembre 3, 2011. Nakuha noong Setyembre 1, 2020. <https://www.facebook.com/kamalayanconsciousness/photos/a.705797586100826/313767625303826/?type=3>.
- Meniano, Sarwell. 2019. "RDC reports 10.3% poverty incidence drop in Eastern Visayas." Philippine news agency (Tacloban City), Disyembre 11, 2017. <https://www.pna.gov.ph/articles/1088472>.
- Merriam-Webster.com. w. p. "Resiliency." Nakuha noong Setyembre 4, 2020. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/resiliency>.
- Musixmatch. w. p. "Waray-Waray." Nakuha noong Agosto 20, 2020. <https://www.musixmatch.com/lyrics/Sylvia-La-Torre/Waray-Waray>.
- National Commission for Culture and the Arts. "Publications." Nakuha noong Setyembre 5, 2020. <https://ncca.gov.ph/publications/>.
- Nibalvos, Ian Mark P. 2018a. "An mga siday han mga Samarnon ug Leytenhon: Identidad, kasaysayan, mga isyu, at kagalagayan nito sa kasalukuyan." *Malay* 31, blg. 1: 55-67. Nakuha noong Oktubre 2, 2020. <https://ejournals.ph/article.php?id=14200>.
- Nibalvos, Ian Mark P. 2018b. "Pagpapahalagang Pilipino sa mga piling siday ng San Julian, Silangang Samar." *Bannag: A journal of local knowledge* 5, blg. 1: 35-48. Nakuha noong Setyembre 27, 2020. https://www.academia.edu/38657522/PAGPAPAHALAGANG_PILIPINO_SA_MGA_PILING_SIDAY.
- Nibalvos, Ian Mark P. 2019. "An San Juliananon: Pagpapahalagang Pilipino sa mga piling siday túngo sa pagbubuo ng kaakuhang Pilipino." *Hasaan* 5, blg. 1: 106-136. Nakuha noong Setyembre 23, 2020. <https://hasaan.ust.edu.ph/wp-content/uploads/2020/08/Hasaan-Journal-Tomo-V-2019-p.106-136.pdf>.
- Noceda, Juan José de, at Pedro de Sanlucar. 1860. *Vocabulario de la lengua tagala*. Maynila: Ramirez y Giraudier.
- Ordinario, Cai. 2013. "MAP: The poorest provinces in PH." *Rappler*, Abril 27, 2013. <https://www.rappler.com/business/27276-poorest-provinces-philippines>.
- Palada, Jonas. 2000. "Mga isinaling piling tulang Waray: Isang dokumentaryong pagsusuri." EdD Diss., Cebu Normal University.
- Perante, Wilma. 2019. "Poverty situation in Eastern Visayas (First Semester 2018)." *Philippine statistics authority*, Mayo 3, 2019. <http://rso08.psa.gov.ph/article/poverty-situation-eastern-visayas-first-semester-2018>.
- Pomida, Penelope. 2015. "Grand opening of the week-long activities for the 50th founding anniversary of the province of Eastern Samar." Facebook, Nobyembre 3, 2015. <https://web.facebook.com/penelope.pomida/posts/10206878335889781>.
- Quismundo, Tarra. 2014. "Fast 'Yolanda' recovery impresses UNDP exec." *Inquirer.net*, January 12, 2014. <https://globalnation.inquirer.net/96379/fast-yolanda-recovery-impresses-undp-exec>.
- Racelis, Mary, at Judy Celine Ick. 2001. *Bearers of benevolence: The Thomasites and public education in the Philippines*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, Inc. <https://www.jstor.org/stable/42634489>.
- Redfield, Robert. 1960. *The little community and peasant society and culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Reyes, Jeremiah. 2015. "Loób and kapwa: An introduction to a Filipino virtue ethics." *Asian philosophy* 25, blg. 2: 148-171. Nakuha noong Oktubre 5, 2020. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09552367.2015.1043173>.
- Reyes, Ronaldo. 2019. "Yolanda victims shun inferior houses." *Manila Standard*, Nobyembre 8, 2019. <https://manilastandard.net/news/top-stories/309490/-yolanda-victims-shun-inferior-houses.html>.

- Robredillo, Lope. 2011. "What native language do Estehanons speak – 'Waray-Waray,' 'Binisaya,' or 'Samareño?'" *Facebook*, Agosto 20, 2011. https://m.facebook.com/LopeCRobredillo/photos/a.136767493045611/208485999207093/?type=3&__tn__=C-R.
- Sanchez, Matheo. 1711. *Vocabulario de la Lengua Bisaya*. Maynila: Colegio de la Sagrada Compañía de Jesus.
- Sanchez de la Rosa, Antonio. 1914. *Diccionario Espanol-Bisaya: para las provincias de samar y leyte*. Maynila: Tipo-Litografia de Chofre y. Comp.
- Scott, William H. 1994. *Barangay: Sixteenth-century Philippine culture and society*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Scribd Inc. w. p. "Lawiswis Kawayan." Nakuha noong Setyembre 26, 2020. <https://www.scribd.com/document/429068723/lawiswis-kawayan>.
- Spencer, J.E. 1951. "Abaca and the Philippines." *Economic geography* 27, blg. 2 95-106. Nakuha sa: <https://www.jstor.org/stable/141172?seq=1>.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. "Can the subaltern speak?" *Die philosophin* 14, blg. 27: 42-58. <https://doi.org/10.5840/philosophin200314275>.
- The Manila Times. 2016. "Where are billions of Yolanda funds?" *The Manila times*, Marso 4, 2016. <https://www.manilatimes.net/2016/03/04/news/top-stories/where-are-billions-of-yolanda-funds/248329/>.
- The Summit Express. 2016. "Mindanao has 11 of 20 poorest provinces in the Philippines." *The summit express* (Maynila, Pilipinas), Marso 25, 2016. <https://www.thesummitexpress.com/2016/03/mindanao-has-11-of-20-poorest-provinces-philippines-2016.html>.
- Unyon ng mga Manunulat sa Pilipinas. 2020. FRAY PAOLO DIOSDADO CASURAO: Gawad Pambansang Alagad ni Balagtas para sa Dula sa Waray." *Facebook*, Agosto 6, 2020. <https://www.facebook.com/UnyonNgMgaManunulatSaPilipinas/posts/1787421118077881>
- Villan, Vicente C. 2012. "Tungo sa pagpapalalim ng pag-aaral sa kalinangang pulitikal sa Pilipinas." *SALIKSIK E-Journal* 1, blg. 1: 108-113. Nakuha noong Setyembre 22, 2020. <https://ejournals.ph/article.php?id=5454>.
- . 2013. "Ilub, unong, at amok: Pag-unawa sa katatagan ng buut ng mga bayani sa Himagsikang Pilipino sa Panay, 1896-1898." *Diwa E-Journal* 1, blg. 1: 58-92. Nakuha noong Setyembre 23, 2020. <http://www.pssp.org.ph/diwa/wp-content/uploads/2014/09/06-Artikulo-Villan.pdf>.
- . 2017. Kappanimad-On: Ang adaptibong kasangkapang pangwika at pagtingin sa ilang tala ukol sa pagpapayabong ng kaalamang-bayan sa UP Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya." *Talas: Interdisiplinaryong journal sa edukasyong pangkultura* 2: 211-229. <https://philippineculturaleducation.com.ph/wp-content/uploads/2019/07/talas-journal-02.pdf>.
- . 2018. "Panghimanwa at kawanihan: Ang kontekstong pangkalinangan at pangkamalayan ng paglilingkod bayan sa kasaysayang Pilipino." *Nasa Panghimanwa: Mga propesyunal at kanilang pamana sa kasaysayan at kalinangang Pilipino, 1913-1946*, pinatnugutan nina Randy M. Madrid at Ryan V. Palad, 29-68. Maynila: National Commission for Culture and the Arts.
- . 2021. "Buhay, ginhawa, at dangal: Kontekstong pangkamalayan sa pangangayaw at ang pagsasakasayang Pilipino hanggang sa unang hati ng ika-19 siglo." *Nasa Pangangayaw: Ang pangingibang bayan at paghahanap ng ginhawa sa kasaysayan at kalinangang Pilipino*, pinamatnugutan nina Vicente C. Villan at Kristoffer R. Esquejo, 27-52. Maynila: National Commission for Culture and the Arts.
- Worcester, Dean. 1908. *A history of Asiatic cholera in the Philippine Islands*. Maynila: Bureau of printing.

Yap, DJ. 2013. "Days after Yolanda's wrath, looting erupts in Tacloban City." *Philippine daily inquirer*, November 10, 2013. <https://newsinfo.inquirer.net/524731/days-after-yolandas-wrath-looting-erupts-in-tacloban-city>.

TUNGKOL SA MAY-AKDA

Si Ian Mark P. Nibalvos (ipnibalvos@ust.edu.ph) ay isang guro sa wikang Filipino sa Departamento ng Filipino, Kolehiyo ng Edukasyon, Unibersidad ng Santo Tomas. Kasalukuyan siyang kumukuha ng kursong Doktorado ng Pilosopiya sa Araling Pilipinas, na may espesyalisasyon sa Panitikan ng Pilipinas at Kasaysayan, sa Tri-College ng Unibersidad ng Pilipinas Diliman.